

UTVÄRDERING AV GENOMFÖRDA RESTAURERINGS- OCH KONSERVERINGSARBETEN PÅ OCH I KYRKOR I UPPSALA STIFT

Förord

För en vanlig kyrkoförsamling kan det vara svårt att veta hur man ska göra för att få sin röst hörd i den komplicerade process som en kyrkorestaurering innebär. Det är först efter att arbetena är klara och kyrkan har börjat användas igen som det visar sig om allt utfallit som församlingen förväntade sig.

Att restaurera en kyrka och inventarieföremål ställer stora krav på församlingens medvetenhet om förvaltarskap. Det handlar om att tillförsäkra kyrkan långsiktig kvalitet. Det gäller naturligtvis också att vara överens om vad man vill uppnå innan det går för långt i planeringen.

Det finns många aktörer att behöva relatera till, arkitekter, ingenjörer, projektörer, antikvarier, entreprenörer, stiftet. Det gäller byggmetoder, material, tekniska system och inredning, och bidrag i form av kyrkoantikvarisk ersättning eller kyrkobyggnadsbidrag. Frågorna är ofta många och svåra.

Inte sällan har församlingarna synpunkter som de upplever inte blir tillvaratagna. Som framgår i denna undersökning är det bl.a. antikvariens roll som inte är tillräckligt tydlig. Flera församlingar har uttryckt missnöje eller irritation vid det som uppfattas som godtyckliga bedömningar. Då kan församlingen känna sig motarbetad. Men även andra aktörer som undersökningen lyft fram visar att församlingen kan komma i kläm mellan dem. Ibland finns kritik på tekniska lösningar och utföranden. Ibland gäller det tidsåtgången eller att det kostar för mycket. Och man kan uppleva sig felaktigt behandlad. Under byggprocessen kan också nya förutsättningar komma att ändra den ursprungliga intentionen.

Efter att ha arbetat med kyrkobyggnadsärenden i Uppsala stift under mer än tio år har jag en tid känt behov av att få till stånd en utvärdering av några olika typer av restaurerings- och konserveringsarbeten som genomförts, och som tilldelats kyrkoantikvarisk ersättning. Stiftsstyrelsen godtog förslaget och beslöt att göra ett stiftsprojekt under år 2007 för att undersöka 24 arbeten av olika karaktär och med god geografisk spridning i stiftet. Syftet var att nå större samlad kunskap om vilka typer av problem som förekommer och i vilka situationer de är mest frekventa. På så sätt kan i framtiden förhoppningsvis många problem undvikas, och därmed blir arbetena bättre genomförda och ekonomiska besparingar kan göras.

Projektet har på så sätt syftat till ett kunskapsuppbyggande till stöd för församlingarna liksom för antikvarier, entreprenörer och övriga aktörer. Som utredare anställdes byggnadsantikvarie Jan Perotti under ett halvår. Denna välgjorda undersökning av Jan Perotti ska förhoppningsvis kunna användas i många olika sammanhang.

Uppsala i mars 2008,

Gunnar Granberg
Stiftsadjunkt
Uppsala stift

Innehållsförteckning

Inledning	7
Syfte	7
Metod & frågeställning	7
Församlingsrepresentanter	8
Urval	9
Begrepp och förkortningar	9
Utvärderade kyrkopjekt.....	10
Utvärdering	13
Hur har församlingens önskemål och synpunkter tillvaratagits?	13
Hur skedde kontakter med de antikvariska myndigheterna?	17
I vilken omfattning kontaktades konsulter/arkitekter?	22
Hur genomfördes upphandlingen av entreprenadarbetet?	26
Hur genomfördes antikvarisk medverkan?	30
Hur genomfördes entreprenaden med teknisk kontroll och byggledning?	35
Hur har arbetet godkänts?	38
Har relationshandlingar upprättats efter att arbetena slutförts?	42
Har problem uppstått efter att arbetena slutbesiktigats?	45
Har antikvarisk uppföljning skett av det utförda arbetet?.....	48
Sammanfattning och slutsatser	51
Sammanfattande diskussion.....	51
Kyrkan som beställare	51
Rådgivning	52
Formalia	53
Relationen till entreprenören.....	54
Antikvarisk kontroll	54
Orglar	55
Besiktning	56
Arkivering och relationshandlingar	56
Förslag till förbättringar	57
Källor.....	58
Tryckta källor.....	58
Arkiv	58
Övriga arkiv.....	58
Muntliga källor.....	58

Undersökningen är gjord av byggnadsantikvarie Jan Perotti

Inledning

Kyrkoantikvarisk ersättning har nu lämnats till ett större antal genomförda restaurerings- och konserveringsarbeten i kyrkor och klockstaplar. Efter den antikvariska slutbesiktningen upphör normalt informationsflödet om hur resultatet av de utförda arbetena i verkligheten fungerar.

Någon evaluering av utförda arbeten har aldrig genomförts. Uppsala stift har därför tagit initiativ till en utvärdering av 24 kyrkorestaureringsprojekt som genomförts under perioden 2000-2007. Projekten har, med undantag av ett projekt, tilldelats bidrag i form av kyrkoantikvarisk ersättning (KAE) och/eller kyrkobyggnadsbidrag (KBB). Utvärderingen förväntas ha betydelse för kommande arbeten och skall fungera som underlag för framtida kunskapsuppbyggande verksamhet.

Stiftets övergripande uppdrag i all verksamhet är att stödja och främja arbetet i kyrkoförsamlingarna. Inom det område som omfattar kyrkobyggnadsärenden, vård och underhåll av kyrkor och inventarier, fullgörs detta uppdrag med en ansvarig stiftsadjunkt som är teolog med kyrkohistorisk forskarkompetens. För den tekniska delen av ärendena finns en byggnadsingenjör specialiserad inom byggnadsvård. Uppsala stift har inte ansett det motiverat att hålla sig med egen antikvarisk sakkunskap. Den antikvariska kompetensen äger stiftet i stället genom ett väl utvecklat samarbete med läns museer och länsstyrelser.

Syfte

Syftet med undersökningen har varit att granska byggprocessen ur församlingsperspektiv och antikvariskt perspektiv. Hur har processen fungerat? Vilka delar inom processen upplevs som komplicerade? Är församlingen nöjd med processen och slutresultatet? Har det uppstått några problem efter utfört arbete? Finns det återkommande brister i hanteringen?

I en byggprocess ingår många olika aktörer, vissa är återkommande i alla projekt medan andra är objektsspecifika. Vidare administreras och hanteras själva byggprocessen olika från fall till fall. Detta gör att tyngdpunkten i denna undersökning ligger på de aktörer och de moment som är återkommande. Med det valda upplägget finns därför ingen möjlighet att i detalj analysera enskilda konsulter eller entreprenörer eftersom de är aktörer som sällan återkommer i flera projekt. Deras deltagande har däremot analyserats övergripande.

Metod & frågeställning

I undersökningen har tillgängligt material rörande byggprocessen och myndighetsutövningen i de utvalda projekten samlats in. Insamlingen har i första hand utgått från församlingarna och det material som finns arkiverat hos dem eller annan kyrklig enhet. Då arkivmaterialets omfång varierar har insamlandet kompletterats med de handlingar som finns arkiverat hos Uppsala stift samt respektive länsstyrelse och länsmuseum. För material rörande orgelprojekten har även ATA besökts. Ekonomiska handlingar, fakturor, verifikationer, betalningsplaner etc., har inte samlats in. Eventuella handlingar arkiverade hos entreprenörer eller konsulter har inte heller samlats in, med undantag för två projekt. I dessa två fall var det konsulten som förfogade över handlingarna.

Intervjuer har hållits med den person inom respektive församling som varit ansvarig för restaureringsprojektet. I tre fall har intervjun också omfattat konsulter eftersom de haft detalj- och sakkunskapen i det enskilda ärendet.

I projektbeskrivningen finns ett antal övergripande frågor (se kapitlet Utvärdering) som denna undersökning sökt svaren på. Frågorna har ställts till församlingens representanter och till det insamlade materialet. Svaren på frågorna speglas av de intervjuades minnesbild, tillgången på material och på undertecknads bedömning av svaren.

Vidare har representanter från kulturmiljövården intervjuats genom en representant från respektive länsstyrelse och länsmuseum. I urvalet av informanter har valet fallit på den handläggare som idag är ansvarig för de kyrkoantikvariska frågorna på länsstyrelsen och länsmuseet. Har det funnits fler personer att välja mellan har den med anknytning till de undersökta objekten tillfrågats.

För dessa intervjuer har en separat frågelista upprättats. Denna frågelista har berört generella och principiella frågor om den formella gången och den antikvariska kontrollantens roll. Anledningen till att en separat frågelista har upprättats är dels att handläggarna inte alltid sitter inne med sakkunskapen i de enskilda projekten bland annat för att personalen kan ha byts ut, dels att de principiella frågorna är viktigare i detta sammanhang.

Sedan 1 januari 2007 ingår inte Västmanlands län i Uppsala stift i och med att Heby kommun övergick till Uppsala län. Ett av de undersökta projekten genomfördes innan övergången, varför även Västmanlands län infattas i denna utredning.

Församlingsrepresentanter

I tabellen nedan redovisas befattningen på de personer från respektive församling som intervjuats i denna utredning.

	Kyrka	Befattning
1	Skog kyrka	Kyrkorådets ordförande
2	Rengsjö kyrka	Fastighetsansvarig
3	Söderfors kyrka	F.d. kyrkorådets ordförande
4	Jättendals kyrka	Ordf. i fastighetsutskottet
5	Harmånger kastal	Arkitekt samt vaktmästare
6	Arbrå kyrka	Kyrkogårds föreståndare
7	Odensala kyrka	Fastighetsansvarig
8	Lohärads kyrka	F.d. kyrkorådets ordförande ¹
9	Funbo kyrka	Kyrkoherde, projektledare
10	Hille kyrka	Kyrkogårds- och fastighetsansvarig
11	Kalmar kyrka	F.d. kyrkorådets ordförande
12	Hedesunda kyrka	Förtroendevald f.d. fastighetsansvarig
13	Hjälsta kyrka	Kanslichef
14	Järvsö kyrka	Arkitekt och kyrkorådets ordförande
15	Ockelbo kyrka	Kyrkogårds- och fastighetsföreståndare
16	Västlands kyrka	Kyrkorådets ordförande
17	Hanebo kyrka	Fastighetsansvarig

¹ Hade liten eller ingen kunskap rörande projektet.

18	Årsunda kyrka	Kyrkoherde
19	Västerlövsta kyrka	Kyrkorådets ordförande
20	Häggeby kyrka	Kyrkogårdsnämndens ordförande
21	Dannemora kyrka	Kanslichef
22	Bälinge kyrka	Organist
23	Hacksta kyrka	2 st. F.d. kyrkorådets ordförande
24	Enånger kyrka	Kamrer samt komminister

Urval

Urvalet av objekt som utvärderas efter utförda restaurerings- och konserveringsarbeten bygger på flera kriterier. I första hand är det objekt som tilldelats kyrkoantikvarisk ersättning. Projekten är begränsade i tid mellan år 2000 och 2007. Några av de äldsta exemplen har tilldelats kyrkobyggnadsbidrag. En indelning i 10 representativa kategorier har gjorts enligt följande tabell:

Fasadarbeten	Klockstaplar	Invändiga arbeten
Konservatorsarbeten	El- och värme	Fönstermålning
Kyrktak	Tornskador	Kyrkogårdsmurar
Orglar		

Kategorierna är representativa för inkomna ansökningar för KAE. I varje kategori ingår två till tre objekt, totalt 24. Eftersom invändiga arbeten ofta har en komplexitet och omfattning som kan vara tidsödande att analysera ingår endast ett objekt i denna kategori. Kategorin konservatorsarbeten omfattar också bara ett objekt.

Den geografiska fördelningen per län är enligt följande:

Gästrikland	12
Uppland	8
Stockholm	2
Västmanland	1

Fördelningen speglar relativt väl Uppsala stift utbredning och variationen av vård- och underhållsarbeten.

Begrepp och förkortningar

Kyrkorestaureringsprojekt behöver oftast två typer av slutbesiktningar: en vanlig och en antikvarisk. För att skilja dessa två besiktningar benämns de i denna undersökning som teknisk och antikvarisk slutbesiktning.

AU = Arbetsutskott
KAE = Kyrkoantikvarisk ersättning
KBB = Kyrkobyggnadsbidrag
KML= Kulturminneslagen
KR = Kyrkoråd
LM = Länsmuseum
Lst = Länsstyrelsen
RAÄ = Riksantikvarieämbetet

Utvärderade kyrkoprojekt

Nedan följer en lista av de 24 utvärderade projekten. I listan framgår vilken kyrka, län, arbetskategori och en kort beskrivning av projektet där åratalet för åtgärden anges. Numreringen hör till denna utredning och den objektlista som utredningen baseras på. De finns således ingen prioritering, geografiskt samband eller liknande att uttyda ur numreringen.

- 1 Skog kyrka, Gävleborg Fasadarbeten
Skog kyrka har haft återkommande problem med fasadputs. Mellan 2002 och 2003 utfördes dräneringsarbeten och omputsning av fasaderna. Syftet med åtgärderna var att åtgärda skadorna och orsaken till deras uppkomst.
- 2 Rengsjö kyrka, Gävleborg Fasadarbeten
I slutet av 1990-talet hade kyrkan omfattande fasadskador. Detta berodde bland annat på sentida och felaktigt utförda lagningar. Sommaren 2002 putsades och avfärgades fasaderna.
- 3 Söderfors kyrka, Uppsala Fasadarbeten
Delar av fasaden hade tidigare åtgärdats. Denna etapp omfattade tornet och långhusets västra gavel. Färgen hade flagat varför ytorna var i behov av rengöring och målning. Arbetena utfördes våren 2004 och omfattade även vissa konservatorsarbeten.
- 5 Harmånger kastal, Gävleborg Fasadarbeten
Efter en plåtbesiktning konstaterades att befintlig taktäckning var uttjänt. I och med ställning behövdes till takarbetena valde församlingen att även åtgärda fasaderna som var missfärgade och skadade. Arbetena utfördes sommaren 2005.
- 6 Arbrå kyrka, Gävleborg Klockstapel
Klockstapel målades om senast 1989 och var därför i behov av ny ommålning. Detta skedde 2005. Efter utfört arbete noterades mattas fläckar på fasaderna. Projektet utfördes utan ansökan om bidrag.
- 7 Odensala kyrka, Stockholm Klockstapel
Odensalas klockstapel var i stort behov av reparation och målning, bland annat på grund av felaktigt utförande vid tidigare arbeten. Renoveringsarbetena utfördes hösten 2004 och omfattade fasaderna, strävorna och stenuplaget.
- 8 Lohärads kyrka, Stockholm Klockstapel
Fasaderna var i dåligt skick och hade dessutom felaktigt utförda lagningar. Renoveringen, som utfördes sommaren 2004, omfattade utbyte av samtliga spån och brädtaket, delar av fasaden och målningsarbeten.
- 9 Funbo kyrka, Uppsala Invändig restaurering
År 2004 genomfördes en invändig restaurering av Funbo kyrka. Arbetena omfattade i huvudsak rengöring av väggar och valv, förvaring, belysning samt nytt altare och knäfall.
- 10 Hille kyrka, Gävleborg Konservering
Projektet inleddes med att elsystemet dömdes ut i den eluppvärmda kyrkan. Arbetena som genomfördes mellan 2005 – 2006, omfattade hela interiören.
- 12 Hedesunda kyrka, Gävleborg El & värme
Behovet konstaterades i samband med en el-revision. Anläggningen var så gammalt att den inte längre gick att underhålla. Hela elanläggningen byttes ut under andra halvan av 2006.
- 13 Hjalsta kyrka, Uppsala El & värme
I Vård- och underhållsplan uppmärksammades fuktproblem i kyrkan. Arbetena syftade främst till att åtgärda dessa, men församlingen utnyttjade tillfället till att även invändig utföra restaurering. Denna utfördes 2004.

- 14 Järvsö kyrka, Gävleborg Fönstermålning
Mellan år 2000-2003 renoverades fasaderna. I projektet ingick även en fönsterrenovering av de yttre bågarna. Kyrkan har fjorton stora fönsteröppningar med sexton bågar per fönster.
- 15 Ockelbo kyrka, Gävleborg Fönstermålning
Under sommaren 2003 renoverades fönstren. Även Ockelbo kyrka har stora fönster vilket innebar omfattande arbeten.
- 16 Västlands kyrka, Uppsala Tak
Vid hård vind noterades att takplåten satt löst. Plåten fästades temporärt vilket innebar att material förstördes. Beslut om att byta ut hela plåten togs när ytterligare partier takplåt visade sig sitta löst. Arbetena utfördes 2005.
- 17 Hanebo kyrka, Gävleborg Tak
Spånen på det södra takfallet på Hanebo kyrka bedömandes var i sådant skick att det behövde bytas ut. De nya spånen utformades lika de befintliga. Utbytet skedde 2004.
- 18 Årsunda kyrka, Gävleborg Torn
Tornet till Årsunda kyrka hade under lång tid haft takläckage. En arkitekt kopplades in för att utföra en förundersökning och ett åtgärdsförslag. Tornet åtgärdades 2004. Under arbetets gång visade sig stommen vara skadad vilket gjorde att projektet svällde.
- 19 Västerlövsta kyrka, Västmanland Torn
En akut åtgärd krävdes efter att man upptäckte att delar av tornets stomme var rötskadad. Skadorna var betydligt mer omfattande än befarat vilket ledde till att plåten och delar av stommen fick bytas ut. Församlingen utförde vissa arbeten själva och stod även för upphandling och kontakten med entreprenörerna. Första etappen utfördes 2001 och den andra mellan 2003-2004.
- 20 Häggeby kyrka, Uppsala Lagning av kyrkogårdsmur
Muren lades om för femton år sedan, men på grund av undermåligt utförande hade den börjat rasa. Församlingen var tvungen att spärra av runt muren för att ingen skulle komma till skada. Muren lades om under första halvan av 2005.
- 21 Dannemora kyrka, Uppsala Lagning av kyrkogårdsmur
Muren runt Dannemora kyrka i Uppland hade delvis raserats. Muren lades om partiellt under 2007.
- 22 Bälinge kyrka, Uppsala Renovering av orgel
Orgeln i Bälinge kyrka Uppland är en unik orgel från 1600-talet. En renovering av orgeln hade diskuterats under lång tid. Den uppmärksammade renoveringen utfördes 2005.
- 23 Hacksta kyrka, Uppsala Återinsättning av orgel
Efter att den ursprungliga 1700-talsorgeln påträffades nedpackad i klockstapeln påbörjade församlingen utreda möjligheten att få den renoverad och återinstallerad. Till slut fick församlingen sin vilja igenom och arbetena påbörjades 2001 och slutfördes 2003.
- 24 Enånger kyrka, Gävleborg Renovering av orgel
Orgeln byggdes 1880 och var bevarad i ursprungligt skick. Den hade börjat låta illa och läckagen var så omfattande att det inte gick att mäta något lufttryck. Orgeln renoverades 2003.

Utvärdering

Hur har församlingens önskemål och synpunkter tillvaratagits?

Beskrivning av frågeställning

En liten och ensam församling kan lätt hamna utanför i en komplicerad byggprocess. Många beslut tas ovan församlingens huvuden även i de fall de aktivt är med i processen. Som projektör, entreprenör, antikvarie och andra inblandade parter är det viktigt att vara medveten om att man är där tillfälligt och att det är församlingens kyrka. Det är de som nyttjar kyrkan.

Sammanfattning

Församlingarna är överlag nöjda med hur processen har hanterats, men upplever den administrativa delen som problematisk. De flesta församlingar upplever att deras önskemål och synpunkter har beaktats. Dock ska det påpekas att församlingarna ofta släpper ansvaret till entreprenören, projektören eller antikvarien. Det är också inom byggadministrationen som kunskaperna är bristfälliga. Det förekommer församlingar som inte vill eller kan ta ansvaret för ett projekt eller avstår från att framföra önskemål. Det förekommer också fall där församlingen inte fått genomföra tänkta åtgärder. Framför allt har det rört detaljutföranden av byggnadsteknisk art som inte har godkänts av antikvariska skäl. Det positiva med detta är att de antikvariska frågorna har fått stor betydelse, men det finns anledning till självrannsakan inom den antikvariska kåren; har den enskilde handläggaren adekvat teknisk kunskap att avgöra frågan? Vad är det man vill bevara och varför? Tar man ansvar för brister på grund av tekniskt undermålligt utförande?

I ett fall ville inte entreprenören lämna någon garanti om de tvingades arbeta med ren kalkputs. Församlingen hamnade då i kläm mellan å ena sidan entreprenören och å andra sidan Lst beslut som villkorade kalkbruk. Den ekonomiska risken fick församlingen ta ansvar för. Sedan kan man ifrågasätta entreprenörens agerande utan att för den skull ge sig in på det enskilda ärendet.

På grund av avvikande uppfattningar rörande byggnadstekniska frågor finns exempel där man valt andra utföranden än de föreskrivna utan att den antikvariska kontrollanten meddelades. Det är en indikation på kompromisslöshet från antikvarisk sida. I vanlig ordning är det bättre att delta och påverka än att stå utanför en process. Därför är det viktigt att antikvarien är och gör sig till en del i processen och en fortlöpande diskussion.

Det kan förekomma olika uppfattningar hos församlingarna och samfälligheterna rörande de ekonomiska frågorna. Bland de undersökta projekten förekommer ett fall där församlingen kände sig motarbetad från samfälligheten. Församlingen fick driva projektet under flera år mot samfälligheten. Samfälligheten å andra sidan hade många objekt och projekt att förhålla sig till och prioritera mellan. Det är inte alltid som en samfällighet representerar församlingens vilja, något som påtalats vid flera intervjuer.

Svarslista

- 1 Skog
Fasadarbeten
Skog kyrka hade haft återkommande skador på fasaderna på grund av att fukt sögs upp kapillärt från marken. Församlingen presenterade i samråd med entreprenören ett alternativt utförande som innebar att putsen skulle sluta några cm ovan mark. Detta godkändes inte av LM och Lst. Kyrkorådets ordförande reserverade sig. (samtal med församlingens representant).
- 2 Rengsjö
Fasadarbeten
Tvist uppstod rörande putsen. Entreprenören lämnade ingen garanti för den föreskrivna produkten. Församlingen ville därför använda en annan produkt, men fick nej då den inte motsvarade de prover som tagits på befintlig puts. – ”Om LM vill föreskriva något ska beställaren ha en godkänd handling. Det ska inte bara vara tyckande” (samtal med församlingens representant).
- 3 Söderfors
Fasadarbeten
Projektet hade karaktären av underhåll, utan större komplexitet. Projekteringen utfördes av entreprenören i samband med offertförfrågan. Åtgärderna byggde direkt på församlingens önskemål. Förutom en viss fördröjning av takmåleriet utfördes arbetena som församlingen tänkte sig (samtal med församlingens representant).
- 4 Jättendal
Fasadarbeten
Projektet hade sin grund i en nyligen utförd fasadrenovering som var misslyckad. Församlingen ansåg bland annat att det var dåligt konsultarbete. I denna etapp valde man att hålla i projektet själva och hade därför full insyn i projekt (samtal med församlingens representant).
- 5 Harmånger
Fasadarbeten
Församlingen hade önskemål om att få måla kastalen med silikatfärg vilket LM motsatte sig. Motiveringen var att kastalen hade en stor andel kvarsittande ursprunglig puts, en korrekt bedömning ur kulturhistoriskt perspektiv. Församlingens representant ifrågasatte varför de inte kunde använda nya material som såg likadant ut och skulle hålla bättre. – ”Det är lätt att bestämma när det är andra som betalar och när man inte behöver ta ansvar” (samtal med församlingens representant).
- 6 Arbrå
Klockstapel
Församlingen anser att deras synpunkter tillvaratagits. Det var ett relativt enkelt projekt som fungerade bra. Församlingen överlät mycket till LM, men kommer inte ihåg om det var några frågor som behövde lösas under projektet (samtal med församlingens representant).
- 7 Odensala
Klockstapel
Åtgärden fanns med i Vård- och underhållsplanen. Den hade budgeterats och politiskt beslut fanns. ”I denna typ av arbeten finns ofta inte mycket att tillägga. Huvudsaken är att det blir fint” (samtal med församlingens representant).
- 8 Lohärad
Klockstapel
En skadebesiktning och åtgärdsförslag togs fram av en entreprenör som församlingen hade anlitat tidigare. I insamlat material framgår inte i viken omfattning

- församlingen deltog i detta arbete. Länsstyrelsen lämnade tillstånd till åtgärderna med villkor rörande material och metoder. Församlingen fick troligen gehör för alla sina synpunkter (församlingens arkiv).
- 9 Funbo
Inv. arbeten Församlingen deltog aktivt i projekteringen och deras synpunkter arbetades in kontinuerligt. Vid tillståndsprovningen fick församlingen backa på en del punkter, men de flesta godkändes (samtal med församlingens representant).
- 10 Hille
Konservering Projektet utfördes som församlingen tänkte sig. Församlingen opponerade sig beträffande färgmaterialet på bänkarna (samtal med församlingens representant). Bänkarna ligger inte inom den delentreprenad som granskas här.
- 11 Kalmar
El & värme Projektet låg helt under kyrkorådet. De hade full insyn, deltog på byggmötena och hade möjlighet att påverka hela vägen. Församlingens representant tror att det kan vara annorlunda nu när förvaltningen ligger under fastighetsnämnden (samtal med församlingens representant).
- 12 Hedesunda
El & värme Projektet utfördes helt i enlighet med det framarbetade förslaget. Vid samrådsmötet redovisade församlingen projektet vilket LM och Lst inte hade några synpunkter på. Hela processen och produktionen fungerade bra och som församlingen tänkt sig (samtal med församlingens representant).
- 13 Hjalsta
El & värme Församlingen har utfört allt de tänkte sig. På byggmötena var församlingen och pastoratet representerade. Dialogen var öppen vilket lade grunden till ett bra samarbete (samtal med församlingens representant).
- 14 Järvsö
Fönstermålning Av handlingarna kan man utläsa att det var en lång process tills alla handlingar var klara. Konsulten inkom med flera kompletterande ansökningar. I handlingarna fanns förslag att isolera sockeln bakom putsen, vilket avsågs (Lst Dnr: 225-10346-99). Avslaget rörde således inte fönsterrenoveringen som granskas här.
- 15 Ockelbo
Fönstermålning Arbetena utfördes i enlighet med upprättat förslag och efter anvisningar från den antikvariske kontrollanten. Församlingen var med och valde färg på bågarna efter att färgundersökning utförts av en konservator (samtal med församlings representant samt församlingens arkiv).
- 16 Västlands
Takarbeten I och med att detta var ett underhållsarbete av akut karaktär har församlingens önskemål tillvaratagits. Det som från början var tänkt som en reparation blev till ett byte av hela takplåten. Detta gjorde projektet avsevärt dyrare för församlingen. Samtidigt blev det ordentligt gjort vilket sågs som positivt. (samtal med församlingens representant).

- 17 Hanebo
Takarbeten
Församlingen lät en entreprenör upprätta ett förslag för omläggning av taket. I förslaget skulle befintliga spånen bytas ut mot spån med annan dimension och annat utförande. LM rekommenderar att taket i första hand lagades med spån lika de befintliga. Entreprenören tog därefter fram ett förslag som följde LMs rekommendationer (församlingens arkiv).
- 18 Årsunda
Tornskador
På det stora hela togs församlingens önskemål tillvara. Församlingen upplevde dock att relationen till LM var komplicerad. Handläggare byttes ut flera gånger under processen och frågorna hanterades olika mellan handläggarna. Ibland upplevdes det att frågorna hanterades allt för strikt från LMs sida och att det saknades kompetens rörande de tekniska frågorna (samtal med församlingens representant).
- 19 Västerlövsta
Tornskador
I etapp I ville LM byta ut hela de stockar som var rötskadade. Församlingen ville skarva dem. Det blev som församlingen ville. Detta var ett projekt där församlingen skötte all administration och tog alla besluten (församlingens arkiv).
- 20 Häggeby
Kyrkogårdsmur
Församlingen anser att de fått gehör för sina synpunkter. En anlita konsult undersökte muren samt lyssnade på församlingens synpunkter. Entreprenören var mycket duktig och hjälpte församlingen med flera projekt (samtal med församlingens representant).
- 21 Dannemora
Kyrkogårdsmur
Församlingen hade själv bestämt i vilken omfattning muren skulle repareras och hållit i upphandlingen. Åtgärderna fick tillstånd från länsstyrelsen utan förbehåll (församlingens arkiv).
- 22 Bälinge
Orgel
Restaureringen föregicks av långa förberedelser som drog ut på tiden, bland annat på grund av motsättningar mellan orgelsakkunniga. Orgeln hade varit ur bruk i cirka 50 år. Det var därför med stolthet och tacksamhet som församlingen kunde inviga orgeln. (församlingens arkiv).
- 23 Hacksta
Orgel
Församlingen upplevde fram för allt motstånd från samfälligheten. Dessutom var projektet kantat av "konstigheter" så som att handläggaren på RAÄ var bortrest varför yttrandet dröjde, handlingarna från den inkopplad orgelkonsult dröjde. De drivande i församlingen kände sig mycket motarbetade. Från antikvarisk sida fick man stöd att fortsätta driva frågan (samtal med församlingens representanter).
- 24 Enånger
Orgel
Målet var att förbättra orgel som "lät illa" och var svår att spela på. Detta och andra brister har åtgärdats. Däremot hade församlingen av allt att döma ingen delaktighet i processen.

Hur skedde kontakter med de antikvariska myndigheterna?

Beskrivning av frågeställning

Vid i princip alla åtgärder i kyrkobyggnad, kyrktomt, begravningsplats och inventarier rekommenderas att församlingen kontakter en antikvarie, företräddelsevis vid länsmuseum, för rådgivning i det aktuella ärendet. Detta framgår bland annat i texten "Ett kulturhistoriskt synsätt" som är publicerad på Svenska kyrkans hemsida, i stiftets "Lathund för antikvarisk kontroll" och i RAÄs skrift "Antikvarisk kontroll".

Rådgivningen är oftast den första kontakten mellan församlingen och de antikvariska myndigheterna. Den syftar till att fånga upp de antikvariska frågorna i ett tidigt skede samt att informera förutsättningarna i KML.

Sammanfattning

I de flesta utvärderade projekt har kontakten med antikvariska myndigheter tagits i ett tidigt skede, oftast innan eller i samband med att en konsult kopplats in. I de flesta fall finns inga projekteringshandlingar framtagna. Detta är i enlighet med RAÄs rekommendationer:

Om de antikvariska intressena beaktas redan från början underlättas såväl projekteringsprocessen som länsstyrelsens prövning och många misstag – som kan vara både svåra och dyrbara att rätta till – undvikas (Allmänna råd från RAÄ 1999:1, sid 7)

Bedömningen blir att KAE har ökat medvetenheten om ordningsföljden i ansökningsprocessen. Däremot är framförhållningen kort vilket gör att processen ofta ligger fel i tid i förhållande till slutdatum för ansökan om KAE.

I ett fall har församlingen, på grund av ett missförstånd, sökt KAE utan att ha kontaktat Lst eller LM. Detta är ett problem som lyfts fram av de intervjuade länsstyrelserrepresentanterna och som uppenbarligen återkommer varje år.

Vid intervjuerna var kulturmiljövårdens representanter relativt eniga om vad rådgivningen syftar till och hur den ska hanteras, men tillämpningen varierar mellan länen och mellan antikvarierna. För församlingarna innebär detta att den rådgivande antikvariens roll kan vara otydlig. Huruvida antikvarien kommer från länsmuseum eller länsstyrelsen är för församlingen ovidkommande. Antikvarien har därför en viktig uppgift i att förklara och informera om rollen. Församlingarna ska också veta att de har rätt att pröva sina förslag, men att det finns vissa relativt fasta ramar som man bör hålla sig inom för att inte hanteringen och förberedelserna ska dra ut på tiden.

De inledande kontakterna har ofta en informativ karaktär där församlingen förhör sig om möjligheter, tillståndsprocessen samt även om lämpliga konsulter och hantverkare. Det är ett tillfälle att ge projektet en riktning och samtidigt värna om och förklara de kulturhistoriska värdena. Samtidigt är det ett tillfälle som kan begränsa eller i värsta fall stympa en församlings ambitioner, detta innan det överhuvudtaget finns ett beslut.

I ett fall som ligger utanför denna undersökning påtalade kyrkoherden en besvikelse över att man inte gjorde mer vid en invändig restaurering. Anledningen var att man vid det inledande mötet fått besked om att de ursprungliga planerna inte kunde realiseras. Slutresultatet blev således inte

som församlingen tänkt sig och det finns ingen dokumentation som förklarar varför.

Huruvida de inledande kontakterna leder fram till något konkret varierar. I undersökningen finns exempel på att avgörande beslut tagits vid detta möte vilket inte framgår i handlingarna. Detta på grund av att rådgivningen vanligtvis inte protokollförs. För närvarande är det endast Läns museet Gävleborg som har en utarbetad rutin och mall för rådgivningen. Huruvida rådgivningen ska protokollföras eller inte, är en fråga som har bemötts olika bland de intervjuade. Tids- och personalbrist har framhållits som en orsak till varför detta inte sker. En annan är att rutiner saknas. Behovet har också ifrågasatts och det har påpekats att det kan vara farligt att sätta för mycket på pränt. För denna undersökning har protokollen visat sig vara värdefulla och ibland avgörande för att efteråt kunna följa upp ett projekt. I och med att rådgivningen kan ge en föraning om beslutets utfall finns ett värde i att kunna rekapitulera vad som avhandlats.

Många av de protokoll som finns med i undersökningen har karaktären av beslut med formuleringar som kan tolkas som myndighetsutövning. Här följer ett exempel på en sådan formulering:

Analys skall tas av samtliga putssocker. Resultatet skall ligga till grund för kommande omputsning. ... Vid den kommande renoveringen skall det befintliga avfärgningsskiktet och den befintliga ytputsen avlägsnas. Omputsningen skall utföras med traditionell våtsläckt kalk och specialblanda för att få samma sammansättning ... Den nya putsen ska ha samma tekniska egenskaper (mekanisk styrka, porstruktur samt kemisk sammansättning) ... som den äldre befintliga.

Hur ovanstående tolkas av en förtroendevald lekman kan diskuteras, men det är svårt att betrakta det som rådgivning.

Enligt KML krävs inte tillstånd för normalt underhåll, men för att kunna söka KAE fodras att åtgärden godkännande av Lst. I undersökningen finns exempel på en åtgärd som tilldelats KAE, men som bedömts som underhåll. Formell tillståndsprovning genomfördes inte. Församlingen skickade ändå arbetshandlingar till Lst för yttrande. Detta är ett bra exempel där parterna upprätthåller en god kontakt trots att det inte behövs. Det borgar för en öppen dialog i andra sammanhang.

När församlingarna avser att åtgärda en orgel gäller inte den sedvanliga handläggningsgången, orsakat av att frågan lyfts till högsta nivå, RAÄ. Detta gör orgelprojekten mer komplicerade än övriga ärenden. De undersökta projekten har tagit lång tid att realisera bland annat beroende på myndigheternas hantering.

Svarslista

1	Skog Fasadarbeten	Kontakt med de antikvariska myndigheterna togs i ett tidigt skede. Läns museets yttrande och konsultens skadeinventering är daterade i november 1995 (Konsultens skadeinventering och LM Dnr 2410/312). Läns museets protokoll formulerades delvis som ett beslut. (Det dröjer nästan 6 år mellan beslut och utförande.)
2	Rengsjö Fasadarbeten	LM kontaktades i ett tidigt skede av fastighetsansvarig inom samfälligheten. Därefter följde en relativt omfattande

brevväxling där LM fungerade som Lst remissinstans. Handlingarna reviderades flera gånger (församlingens arkiv).

- 3 Söderfors
Fasadarbeten Efter att handlingar från entreprenören tillställdes Lst diskuterades förslaget på plats. Vid mötet deltog LM och Lst (Lst beslut Dnr: 225-I3399-01).
- 4 Jättendal
Fasadarbeten I och med att detta var en del i ett större projekt som pågått under en längre tid fanns LM med innan det här studerade projektet startades. (samtal med församlingens representant).
- 5 Harmånger
Fasadarbeten Inledningsvis ansökte församlingen om tillstånd hos länsstyrelsen, men handlingarna var otillräckliga som underlag för beslut. Följande år arbetades mer detaljerade handlingar fram. I denna process deltog LM. Församlingen hade ett antal inledande möten kring projektet. LM deltog vid minst ett av dessa möten. (LM Dnr: 2006 1431/312).
- 6 Arbrå
Klockstapel Efter konstaterat vårdbehov kontaktades stiftet för rådgivning och samtal om ersättning och LM kontaktades för rådgivning. Antikvarie från LM gjorde ett besök på plats tillsammans med kyrkogårdsföreståndaren. LM förde protokoll vid mötet i vilket en översiktlig skadeinventering och åtgärdsförslag redovisades (LM Dnr: 885:312).
- 7 Odensala
Klockstapel Kontakten togs direkt med Lst i samband med att underlaget skickades in för tillståndsprövning. I denna typ av projekt anser inte pastoratet att de behöver antikvarisk rådgivning (samtal med församlingens representant).
- 8 Lohärad
Klockstapel Församlingen ansökte om tillstånd hos länsstyrelsen. Åtgärdsförslaget i tillståndsansökan var upprättad av en entreprenör. Någon rådgivning eller annan initial kontakt med antikvarisk sakkunnig förekom inte (Församlingens arkiv, LM Dnr: 2003:211).
- 9 Funbo
Inv. arbeten Enligt § 58 kyrkorådets protokoll 6/2000 hölls överläggningar angående rengöringar av väggar och valv, på plats med RAÅ. Därefter påbörjades projekteringen. Kyrkorådets ordförande anhöll i en skrivelse till Lst om ett förhandsutlåtande rörande framarbetat restaureringsförslag. Efter ett möte på plats med Lst och LM lämnades preliminära synpunkter men Lst ville avvakta kyrkorådets beslut om restaurering innan man tog ställning till förslaget detaljer.
- 10 Hille
Konservering Av tillgängligt material framgår inte när i processen församlingen tog kontakt med antikvarier. Processen började i samband med att elsystemet dömdes ut. I väntan på att utredning och projektering skulle påbörjas tillsattes en referensgrupp. Av allt att döma hade referensgruppen kontakt med LM (församlingens arkiv).

- 11 Kalmar
El & värme
Församlingen hade haft kontakt med LM i andra projekt och hade därför redan ett bra samarbete. Det var naturligt att kontakta LM även i detta projekt. Länsstyrelsens tillstånd villkorade LMs deltagande i detaljprojekteringen, vilket är unik bland de undersökta fallen (samtal med församlingens representant samt LM Dnr: 433-13403-02).
- 12 Hedesunda
El & värme
Församlingen tog kontakt med Lst 2004 inför ansökan om KAE. Lst besökte kyrkan tillsammans med LM den 25 nov 2004 (LM Dnr: 275/312). Enligt församlingen kontaktades sedan LM i samband med att arbetena påbörjades, men de kunde inte komma. Projektet fortsatte utan antikvarisk medverkan (samtal med församlingens representant). Enligt Lst beslut (Lst Dnr: 433-13632-04) hade inte slutgiltigt förfrågningshandling insänts innan arbetena påbörjades och LM skulle inte ha beretts möjlighet att kontrollera.
- 13 Hjälsta
El & värme
En första kontakt togs i samband med att KAE söktes 2001. Med anledning av ansökan utförde LM en besiktning på plats (Stiftet Dnr: 2443/001/01). Vid besiktningen gavs orienterande information.
Enligt Lst beslut hölls samråd på plats innan projekteringen påbörjades (Lst Dnr: 225-4261-02). I arkiven finns inget protokoll eller annan anteckning från samrådsmötet. Under projekteringen deltog LM vid minst ett möte.
- 14 Järvsö
Fönstermålning
Kontakt med LM togs ungefär samtidigt som kontakt togs med arkitekt. LM fungerade som remissinstans åt Lst i ett tidigt skede. Vidare hölls minst två möten på plats innan Lst beslut skrevs. Observeras bör att projektet även omfattade fasaderna (församlingens arkiv).
- 15 Ockelbo
Fönstermålning
Församlingen hade haft fortlöpande kontakt med LM i flera ärenden. Det var därför naturligt att kontakta LM även i detta projekt (samtal med församlingens representant). Ett missförstånd hade dock skett eftersom församlingen sökt KAE år 2000, men inte ansökt om tillstånd hos Lst. Samråd rörande flera projekt hölls i april 2001. En ny ansökan skickades till Lst. Ansökan var ofullständig eftersom en detaljerad handling saknades. Handling inkom till Lst januari 2002 (Lst Dnr: 225-12207-01 & 433-12207-01).
- 16 Västlands
Takarbeten
LM besökte församlingen för rådgivning i ett annat ärende. I samband med mötet informerades antikvarien om planerna att reparera taket. Arbetet betraktades som underhåll, men ett samtal med Lst rekommenderades av LM (AU sammanträdesprotokoll 2002-11-20). Två år senare skickades detaljerade arbetsbeskrivningar till Lst. Lst och LM gjorde bedömningen att förslaget väl tillvara tog de kulturhistoriska värdena (Lst Dnr: 433-13787-04)
- 17 Hanebo
Takarbeten
Dokumentet i ärendet är daterade i november. Uppenbarligen hade församlingen bråttom inför sista

ansökningsdag för KAE. LM besökte kyrkan i början av november för rådgivning (LM Dnr: 364/312).

- 18 Årsunda
Tornskador Fastighetsutskottet hade enligt kyrkonämndens protokoll sökt en sakkunnig person under en längre tid för att utreda fuktproblemen i tornet. Problemen hade man haft minst ett decennium. LM kontaktades för möte på plats under vilket församlingen rekommenderades ta kontakt med en kunnig arkitekt. LM bistod även med namn på lämpliga konsulter (församlingens arkiv).
- 19 Västerlövsta
Tornskador Enligt kyrkorådets ordförande kontaktades LM i ett tidigt skede. Reparationen genomfördes i två etapper. LM kopplades in i etapp I för synpunkter på åtgärderna som församlingen tänkte genomföra (samtal med församlingens representant).
- 20 Häggeby
Kyrkogårdsmur Konsulten hjälpte samfälligheten med kontakterna med Lst och LM. Av handlingarna att döma kontaktas Lst i samband med ansökan om KAE (församlingens arkiv).
- 21 Dannemora
Kyrkogårdsmur Enligt kyrkonämndens au § 79/2003 skulle kanslichefen kontakta Lst eller RAÄ för råd angående entreprenörer. LM besiktade muren tillsammans med församlingen och upprättade ett besiktningsprotokoll (stiftets arkiv).
- 22 Bälinge
Orgel Tanken att renovera orgeln föddes tidigt och församlingen utredde frågan under flera års tid. RAÄ och Lst informerades och deltog i den inledande processen som uppenbarligen tog lång tid och i viss mån var omständlig. I mars 1989 ansökte församlingen om tillstånd att restaurera orgeln, men fick vänta i nästan 4 år på besked. RAÄ genom Axel Unnerbäck gjorde en förundersökning och lämnade ett restaureringsförslag (daterat 1993-03-12).
- 23 Hacksta
Orgel Den första kontakten togs troligen av orgelbyggaren som hade hittat delar från den gamla orgeln i klockstapeln. RAÄ inspekterade delarna och konstaterade att det var en kulturhistoriskt värdefull orgel som påträffats. Därefter följde en sex år lång period med brevväxling med RAÄ, Lst och andra instanser. RAÄ och Lst stöttade församlingen i processen att få till stånd en rekonstruktion. (Privat arkiv) .
- 24 Enånger
Orgel Det framgår inte i handlingarna när kontakt togs eller med vem man tog kontakt. Det fanns inte heller någon på församlingen som hade kunskap kring detta. Troligtvis togs kontakt med Lst i samband med tillståndsansökan.

I vilken omfattning kontaktades konsulter/arkitekter?

Beskrivning av frågeställning

I och med att församlingen i de allra flesta fall saknar egen kompetens rörande antikvariska och byggnadstekniska frågor samt kunskap om byggprocessen, kan det vara av stor betydelse för projektets kvalitet att extern kompetens anlitas. Hur hanterar församlingarna denna fråga? I vilka typer av projekt väljer man att anlita konsult? Går det att avläsa regionala/lokala kulturella betingelser till hur frågan hanteras?

Sammanfattning

De undersökta projekten visar på stora skillnader i hanteringen av denna fråga. Projektets storlek har en självklar betydelse. I de fall man har bedömt att en arkitekt behövs har ofta andra konsulter kopplats in i form av projektledare, el-konsult, vvs-konsult och teknisk kontrollant. Projektets art har också betydelse för om konsulter kopplats in eller inte, t.ex. projekteras alla el- och värme frågor av konsulter med erforderlig kompetens. Ibland behövs konsult för att driva projektet framåt. Det har hänt att LM rekommenderat församlingen att kontakta en erfaren konsult eller att Lst krävt in bättre underlag. Av betydelse för om församlingen har valt att anlita en konsult, var bedömningen av den egna kompetensen och ekonomin. I 74 % av de undersökta projekten har konsult anlits.

Ett flertal församlingar är tydliga med att man kopplar in den kompetens man inte har tillgång till. Andra ser bara risker och ekonomiska nackdelar med att koppla in konsulter. -"Vi är mycket försiktiga med konsulter, de kostar pengar", är en kommentar man möter. I fem fall förlitade sig församlingarna på entreprenören och/eller antikvarien samt på att processen skulle fortlöpa utan problem. Det var ofta arbeten med karaktären av underhåll där detta upplägg användes. I två av dessa projekt hade församlingen deltagit aktivt men inte varit med och detaljstyr. Entreprenören och/eller antikvarien löste då uppkomna frågeställningar. I praktiken innebär det att de fungerade som konsulter.

Det ska också påpekas att långt ifrån alla projekt behöver konsulter. Ibland är det både fördelaktigt och önskvärt att entreprenören står för projekteringen. Det är en viktig uppgift för Lst att bedöma i vilka projekt och för vilka entreprenörer detta är möjligt.

Fler församlingar har framfört svårigheten med att välja konsult; Hur vet man att det är en bra konsult? Hur vet man att man inte blir "lurad"? I två av fallen upplever församlingen att de blivit lurade av konsulterna som gjorde allt för omfattande utredningar. Från församlingarnas sida önskar man att stiftet kunde fungera som stöd i val av konsulter och entreprenörer, vilket stiftet också gör.

Det är tydligt att projekt med konsulter administreras bättre och att församlingarna får en tydlig ledning genom hela processen. Om pastoratet eller samfälligheten har en fastighetsansvarig anställd kan den personen ibland ersätta konsultens roll. Fastighetsansvariga har dessutom större kunskap kring när det är motiverat att ta in extern hjälp. Undersökningen visar att fastighetsansvariga anlitar konsulter i större utsträckning än förtroendevalda.

Svarslista

- 1 Skog
Fasadarbeten
Församlingen anlätade arkitekt för skadeinventering, samtidigt som kontaktades LM. Arkitekten deltog vid läns museets rådgivande möte (LM Dnr: 2410/3129). Skadeinventering och åtgärdsförslag togs fram 1995. Den sista revideringen utfördes 1998. Förfrågningsunderlag och AF-delen är från 2002. Under entreprenaden deltog arkitekten. Byggkonsult anlätades för projektledning (församlingens arkiv).
- 2 Rengsjö
Fasadarbeten
En arkitekt kopplades in för att ta fram ett åtgärdsförslag. Projektbeskrivning togs fram av fatighetsansvarig. Arkitekten fanns sedan med i projektet som teknisk kontrollant (församlingens arkiv).
- 3 Söderfors
Fasadarbeten
Församlingen använde inga konsulter. Detta gällde även slutbesiktning som församlingen utförde själva. (samtal med församlingens representant)
- 4 Jättendal
Fasadarbeten
En konsult var inkopplad i den första delen. Samma konsult projekterade även denna del, men pga av att församlingen var missnöjd fick konsulten inte fortsatt förtroende efter projekteringen (samtal med församlingens representant).
- 5 Harmånger
Fasadarbeten
Församlingen hade sökt tillstånd hos Lst med egenproducerade handlingar, men fått avslag. Därför kontaktades en arkitekt. Arkitekten utförde skadeinventering, åtgärdsförslag och fungerade som byggläda (samtal med församlingens representant). Arkitekten nyttjade puts- och plåtentreprenören som underkonsulter vid projekteringen.
- 6 Arbrå
Klockstapel
Församlingen använde inga konsulter. Handlingen som användes för tillståndsansökan var skriven av entreprenören i enlighet med LMs besiktningsprotokoll. (samtal med församlingens representant).
- 7 Odensala
Klockstapel
Arkitekt anlätades för projektering. Det var den första kontakten som togs i detta projekt eftersom man ville ha ett färdigt underlag innan kontakt togs med de antikvariska myndigheterna (samtal med församlingens representant).
- 8 Lohärad
Klockstapel
Församlingen använde inga konsulter i projektet. En entreprenör som tidigare utfört uppdrag åt församlingen sammanställde en skadebesiktning och ett åtgärdsförslag. Det sistnämnda i form av offert. Den i viss mån, bristfälliga handlingen medförde att Lst villkorade material och metoder i sitt beslut (Lst beslut Dnr: 433-03-89797).
- 9 Funbo
Inv. arbeten
En arkitekt kontaktas i ett tidigt skede (§ 4 kyrkorådets protokoll 1/2001). Arkitekten hade tidigare utfört uppdrag åt pastoratet och var betrodd. Förfrågningsunderlag togs fram av arkitekten och det justerades efter församlingens och Lst:s synpunkter. För upprättande av EI- och V-handlingar

- anlitades underkonsulter. Byggadministrativa handlingar, AF-del, togs fram av bygglidaren (församlingens arkiv).
- 10 Hille
Konservering För färgundersökning och projektering av konserveringsinsatsen anlitades samma konservator som sedan utförde arbetet. Konsulter anlitades även för andra delentreprenader samt för bygglidningen tillika projekteringsledning (församlingens arkiv).
- 11 Kalmar
El & värme En konsultfirma anlitades för att ta fram ett översiktligt åtgärdsförslag samt för att utföra en klimattutredning. Församlingen hade tidigare arbetat med en annan konsult. I detta projekt valde man istället att arbeta med en konsultfirma som erbjöd en helhetslösning. Konsultfirman deltog i hela projektet (församlingens arkiv).
- 12 Hedesunda
El & värme Initialt anlitades en konsult för att utföra en klimattutredning i kyrkan. Utredningen blev mycket omfattande och dyr. Församlingen kände sig lurade varför konsult inte fick förnyat förtroende i processen. En annan konsult anlitades för att upprätta handlingar. Konsulten fungerade även som besiktningsman (församlingens arkiv).
- 13 Hjälsta
El & värme Pastoratets filosofi är att man alltid tar in den kompetens som man behöver. I detta fall anlitades en byggkonsult som under projekteringen även kopplade in el-konsult från det egna företaget. Konsulten projekterade, skötte kontakterna och fungerade som bygglidare (församlingens arkiv).
- 14 Järvsö
Fönstermålning Församlingen hade hjälp av såväl byggkonsult som arkitekt. Arkitekten gjorde en förundersökning där problemen identifierades. Därefter togs ett åtgärdsförslag fram. Arkitekten fungerade även som projektledare och kontrollant (samtal med församlingens representanter).
- 15 Ockelbo
Fönstermålning En byggkonsult var inkopplad i ett annat projekt varvid projektet utökades för att även omfatta fönsterrenoveringen. Konsulten tog fram handlingar, skötte bygglidningen och kontrollen (församlingens arkiv).
- 16 Västlands
Takarbeten Initialt, när man fortfarande trodde att taket bara skulle repareras, kontaktades en plåtslagare som upprättade ett åtgärdsförslag. När omfattningen av arbetet avsevärt ökades kopplades en plåtkonsult in. Konsulten upprättade arbetshandlingar för plåt, trä och puts, AF-del mm. Konsulten hade även kontakt med Lst. Under arbetena fungerade konsulten som projektledare och kontrollant (församlingens arkiv).
- 17 Hanebo
Takarbeten Enligt kyrkonämndes protokoll 031124 anlitades närliggande samfällighets fastighetschef som byggnadskontrollant. I övrigt anlitades igen konsult (Stiftet Dnr: 2443/022/03).

- 18 Årsunda
Tornskador En arkitekt anlätades för att utreda orsaken och omfattningen till vattenläckagen i tornet. Utredningen låg sedan till grund för ett första åtgärdsförslag, tillståndsansökan samt ansökan om KAE och KBB. Hela processen sköttes av arkitekten som sedan även utförde projektering, upphandling och byggledning. Konsulter kopplades även in för plåtarbetena och för statisk rådgivning (församlingens arkiv).
- 19 Västerlövsta
Tornskador Församlingen kontaktade en konsultfirma som bistod med handlingar vid etapp I. Samma konsultfirma bistod även församlingen vid etapp II, men på grund av oenighet kring projektets kostnad valde församlingen att avsluta samarbetet med konsultfirman. De ansåg att de kunde göra det bättre och billigare själva. Konsultfirmans handlingar användes för tillståndsprovning (församlingens arkiv).
- 20 Häggeby
Kyrkogårdsmur En konsult som hjälpt samfälligheten tidigare kopplades in för att bistå församlingen. Konsulten tog fram handlingar, höll i kontakten med myndigheter, skötte upphandlingen och fungerade som byggledare och besiktningsman (församlingens arkiv).
- 21 Dannemora
Kyrkogårdsmur En entreprenör besiktigade muren som ett led i anbudsfrågan. Entreprenören tog fram en enkel handling med tillhörande kostnadsberäkning. Handlingen användes sedan som underlag för tillståndsansökan och ansökan om KAE (församlingens arkiv).
- 22 Bälinge
Orgel Restaureringsförslaget utarbetades av RAÄ som även fungerade som projektledare och kontrollant.
- 23 Hacksta
Orgel En orgelbyggare var inkopplad för att göra en översyn på den befintliga orgeln. Orgelbyggaren upptäckte de ursprungliga piporna i klockstapeln vilket ledde till att en inventering utfördes. Något år senare fick församlingen pengar av samfälligheten för att utröna om en rekonstruktion var möjlig. Denna undersökning utfördes av en orgelkonsult som kort därefter avled. Detta var ytterligare en av orsakerna till att församlingen upplevde att projektet "hängde på ett hår" (samtal med församlingens representant).
- 24 Enånger
Orgel Konsulten hade anlätats för att göra en utredning av samtliga orglar i pastoratet. Orgelkonsulten upprättade ett restaureringsprogram som användes vid tillstånds- och KAE-ansökan. Konsulten höll även i upphandlingen (församlingens arkiv).

Hur genomfördes upphandlingen av entreprenadarbetet?

Beskrivning av frågeställning

I kyrkkoordningen 47 kap 3 § framgår att man ska nyttja de konkurrensmöjligheter som finns och i övrigt genomföra upphandlingen affärsmässigt. Svenska kyrkan har således inte något krav på offentlig upphandling. Inom kyrkogårdsförvaltningen är Lag (1992:1528) om offentlig upphandling ett krav. Det innebär att entreprenader ska upphandlas i konkurrens under förutsättning att, i lagen, angivna tröskelvärden uppnås.

Felaktigt upphandlingsförfarande kan innebära att entreprenaden utförs otillfredsställande ur ekonomisk eller teknisk synvinkel. Nedan har i första hand frågan om arbetet har konkurrensutsatts och inte upphandlingen i betydelsen teckna avtal, studerats. Där så har varit möjligt har även utvärderingen av anbuderna ingått.

Sammanfattning

I nästan samtliga fall har en selektiv upphandling genomförts. Urvalet har framför allt gjorts bland erkänt duktiga entreprenörer eller bland sådana som församlingen anlitat tidigare. I valet av tillfrågade entreprenörer har stiftet bistått med namn, likaså länsmuseum. I de projekt där man har haft projektör eller projektledare har dessa bistått med namn på lämpliga entreprenörer. Upphandlingen är generellt den delen i processen som är sämst dokumenterad. Härav är det svårt att uttolka urvalskriterierna i upphandlingarna.

I flera fall har entreprenör tagit fram åtgärdsförslag. Det har sedan använts för ansökan om tillstånd och ibland även för anbudsinvitan. Används ett åtgärdsförslag från en entreprenör som anbudsunderlag blir svarsfrekvensen troligen låg. Vidare kan det fastslås att det finns en koppling mellan att avstå upphandling och att avstå från konsulter. Har en konsult projekterat en åtgärd brukar entreprenaden upphandlas i konkurrens.

En tendens är att man på mindre orter väljer att anlita en lokal och betrodd firma. Det finns uppenbara för- och nackdelar med att anlita en entreprenör på ovan nämnda vis. Fördelarna ligger i de personliga kontakterna och känslan för den egna församlingen och bygden. Den sociala kontrollen tvingar firmorna att utföra ett bra jobb. Nackdelarna är att entreprenaden kan bli dyrare för församlingen om den inte konkurrensutsatts samt att om problem uppstår kan det vara svårt att driva en process mot en "granne".

När det gäller konservatorsarbeten är det oftast samma person/firma som upprättar handlingen som sedan utför arbetet. Därför förekommer sällan upphandlingar i konkurrens när det gäller konservering. Det största problemet ligger i att det inte finns någon som kan kontrollera och besiktiga det utförda arbetet. Kontrollen tillskrivs oftast en antikvarie från LM som i de allra flesta fall saknar detaljkunskap i ämnet.

Svarslista

1	Skog Fasadarbeten	Inför upphandlingen tillfrågades stiftet om lämpliga entreprenörer. Enligt AF-delen genomfördes en förenklad upphandling.

2	Rengsjö Fasadarbeten	En urvalsupphandling utfördes där flera entreprenörer bjöds in, men det var bara två som lämnade pris. Samfällighetens fastighetsansvarig höll i upphandlingen (samtal med församlingens representant).
3	Söderfors Fasadarbeten	Stiftet kontaktades för rådgivningen om lämpliga entreprenörer. Församlingen skickade ut en anbudsfrågan till ett antal entreprenörer, två svarade. Man valde den billigaste som dessutom var samma firma som hjälpte församlingen med åtgärdsförslaget (församlingens arkiv).
4	Jättendal Fasadarbeten	Av allt att döma har ingen upphandling genomförts. Församlingen anlät en betrodd firma som hade lokal förankring. Entreprenören fick arbeta på löpande räkning (samtal med församlingens representant).
5	Harmånger Fasadarbeten	Huruvida upphandling entreprenaden skedde i konkurrens framgår inte av handlingarna. Informanterna kommer inte ihåg hur det gick till. I förprojekteringen framgår att entreprenören som utförde arbetet deltagit vid framtagandet av handlingen. Det finns därför anledning att anta att entreprenören, som en lokal och betrodd firma, direktupphandlades (församlingens arkiv).
6	Arbrå Klockstapel	Församlingen bjöd in två eller tre kända entreprenörer att lämna pris. Den billigast valdes vilken tidigare dessutom hade utfört arbeten åt församlingen, (samtal med församlingens representant).
7	Odensala Klockstapel	Pastoratets målsättning är att arbeta med kända och kunniga entreprenörer för att säkerställa ett bra resultat. Det gjorde man även i detta fall, vilket innebar att man inte hade någon upphandling (samtal med församlingens representant).
8	Lohärad Klockstapel	Församlingen inbjöd ett fåtal entreprenörer att lämna pris på arbetet. Anbudsfrågan byggde på ett åtgärdsförslag upprättat av den entreprenör som sedan fick utföra arbetet (församlingens arkiv).
9	Funbo Inv. arbeten	Församlingen valde ut och direktupphandlade ett antal lokala entreprenörer som man hade erfarenhet av och som hade goda vitsord (samtal med församlingens representant).
10	Hille Konservering	Huruvida det genomfördes någon upphandling skedde i konkurrens framgår inte i handlingarna. Med hänsyn till det regionala utbudet av konservatorer är det knappast troligt. Församlingens representant ansåg att det var problematiskt att en och samma person fungerat som LM/Lst rådgivare och förlängda arm och samtidigt utförde arbetet på plats (samtal med församlingens representant).

- 11 Kalmar
El & värme
Konsultfirman höll i upphandlingen som omfattade tre delentreprenader, el, bygg och styr. Hur upphandlingen gick till framgår inte av tillgängligt material. Beslut om vilka som skulle anlitas togs av församlingen på rekommendation av konsulten (församlingens arkiv).
- 12 Hedesunda
El & värme
En selektiv upphandling utfördes där sex entreprenörer inbjöds. Av handlingarna framgår inte hur många som lämnade pris eller vilka kriterier som styrde valet (församlingens arkiv).
- 13 Hjälsta
El & värme
Anlitad byggkonsult höll i upphandlingen som var en urvalsupphandling av en totalentreprenad. Konsulten stod för urvalet och för utvärderingen (samtal med församlingens representant).
- 14 Järvsö
Fönstermålning
De inblandade minns inte hur frågan behandlades. Troligtvis direktupphandlades entreprenören. De utförde arbetet på löpande räkning. Konsulten motiverade detta med att det var svårt att i förväg veta arbetets totala omfattning (samtal med församlingens representant).
- 15 Ockelbo
Fönstermålning
Tre firmor inbjöds att lämna pris. Dessa valdes ut av byggkonsulten som även skötte upphandlingen. Firmorna hörde inte till de som församlingen vanligen arbetar med (samtal med församlingens representant). Handlingar rörande upphandlingen finns inte att tillgå i arkiven.
- 16 Västlands
Takarbeten
En urvalsupphandling skedde där plåtkonsulten bistod församlingen. Åtta firmor tillfrågades, sex svarade. Man valde det billigast alternativet som dessutom var lämnat av en omvittnat bra entreprenör. (samtal med församlingens representant).
- 17 Hanebo
Takarbeten
Entreprenören som projekterade, direktupphandlades.
- 18 Årsunda
Tornskador
Projektet delades upp i fem delentreprenader som upphandlas separat. Arkitekten tog fram ett urval intresserade entreprenörer som inbjöds att lämna pris. En firma lämnade ett förmånligt pris på tre av entreprenaderna vilket accepterades. När det gällde förgyllning var man inte nöjd med det lämnade priset varför ytterligare entreprenör tillfrågades. Utvärdering av upphandlingen protokollfördes och ingår i dokumentationen av projektet (församlingens arkiv).
- 19 Västerlövsta
Tornskador
Träarbetena utfördes av en snickare som anställdes av församlingen samt av kyrkorådets ordförande. Plåtarbetena annonserade ut av församlingen som fick in fyra intresseförfrågningar. Två låg lika i pris och man valde den firma som man fått förtroende för. Vidare tog församlingen in anbud på ställningsbygget (samtal med församlingens representant).

- 20 Häggeby
Kyrkogårdsmur En urvalsupphandling genomfördes med – av allt att döma – två inbjudna entreprenörer. Byggkonsulten höll i upphandlingen och stod för urvalet (samtal med församlingens representant).
- 21 Dannemora
Kyrkogårdsmur Församlingen inbjöd ett urval entreprenörer att lämna pris. Tre lämnade pris och det billigaste valdes.
- 22 Bälinge
Orgel Ett urval orgelbyggare erbjöds lämna pris i enlighet med framtagna handlingar. Projektledaren (RAÅ) styrde urvalet av orgelbyggare.
- 23 Hacksta
Orgel Upphandlingen sköttes av församlingen. De gjorde ett urval bland orgelbyggare som tidigare arbetat med 1700-talsorglar. Upphandlingen utgick inte från en handling utan orgelbyggarna fick själva bedöma åtgärdens omfattning (Privat arkiv). Offerten från orgelbyggaren användes sedan vid tillståndsprovning hos Lst.
- 24 Enånger
Orgel En urvalsupphandling genomfördes där tre orgelbyggare, utvalda av orgelkonsulten, inbjöds att lämna pris. Församlingen valde inte det billigaste alternativet. Orsaken framgår inte i handlingarna.

Hur genomfördes antikvarisk medverkan?

Beskrivning av frågeställning

Kyrkoantikvarisk ersättning kan endast i undantagsfall sökas för ärenden där tillstånd eller åtminstone samråd med antikvarisk expertis inte erfordras. Detta innebär i sin tur att antikvarisk medverkan ofta är villkorat i länsstyrelsens tillstånd. Hur hanterar antikvarien sin roll och befogenhet i processen? Hur uppfattas den antikvariska kontrollanten?

Sammanfattning

De antikvarier som intervjuats har gett ett näst intill samstämmigt svar på frågan om den antikvariska kontrollantens viktigaste roll; att kontrollera att länsstyrelsens beslut följs. Detta följer också de anvisningar som RAÅ har lämnat:

... följs arbetena ... av en antikvarisk kontrollant, vars uppgift framför allt är att garantera att arbetena utförs i enlighet med länsstyrelsens beslut. (Allmänna råd från RAÅ 1999:1, sid 8)

För församlingarna är dock rollen många gånger otydlig. Om man generaliserar skulle man kunna säga att kontrollanten ser sig själv som en resurs medan församlingen å andra sidan ser den som en belastning. Detta stämmer självklart inte in på alla projekt, församlingar eller kontrollanter.

Undersökningen visar att församlingarna inte har vetat vilka befogenheter den antikvariske kontrollanten haft under processen. Samtidigt har kontrollen hanterats olika beroende på person, län, objekt och framför allt, projekt. I projekt med liten eller ingen styrning har antikvariens betydelse ökat. Församlingar som inte ansett sig ha råd eller inte velat anlita konsulter har i större utsträckning förlitat sig i på antikvariens kunskaper. Rollen för antikvarien har därmed blivit glidande och gått in i projektledarens, projektörens och besiktningsmannens roller. Frågeställningarna som då uppenbarat sig är, har antikvarien adekvat kunskap för rollen, har antikvarien konsultförsäkring? Vem har ansvaret för genomförandet och garantierna?

En jämförelse med arkeologin är delvis adekvat. Arkeologer dokumenterar historiskt material och kunskap som skall försvinna. Vid en väggbyggnation är arkeologens roll inte att bestämma hur räcken ska utformas eller att bestämma sammansättningen i asfalten, men det är vad antikvarien ibland beslutar om.

De intervjuade antikvarierna har överensstämmande uppfattning om att detta inte är önskvärt, men att teori och praktik skiljer sig åt på grund av att man alltid ställs inför oförutsedda förutsättningar. Det händer också i små projekt att det är antikvarien som har den största tekniska detaljkunskapen.

Motsatsen till det lilla projektet är att desto mer välplanerad och välstyrd entreprenaden är, ju mindre blir den antikvariske kontrollantens roll. I princip begränsas den till att dokumentera nyfunnen kunskap i byggnaden, vilket också är en av den antikvariska kontrollantens huvuduppgifter.

En viktig uppgift under byggskedet är ofta att dokumentera byggnadsdelar och detaljer som ändras eller tas bort ... Det ingår också i den antikvariska kontrollantens uppgifter att delta i den slutbesiktning som normalt avslutar arbetet. (Allmänna råd från RAÅ 1999:1, sid 8)

Det var oftast i de välplanerade projekten som antikvarien fick delta aktivt i hela processen, från projektering till kontroll och godkännande. Antikvarien fick då en tydligare roll och blev då en naturlig del i processen.

Man bör ha i åtanke att den antikvariska färdigheten och kulturhistoriska värdet inte går att kvantifiera. De utgår inte heller från givna premisser likt en formelsamling. Bedömningarna är alltid subjektiva och beroende av den enskilde handläggarens kunskaper och erfarenhet. Det går därför inte att hitta en entydig linje i hur de olika projekten har hanterats. Det är inte heller förvånande att flera församlingar har uttryckt missnöje eller irritation vid det som uppfattats som godtyckliga bedömningar, i synnerhet när det gäller lösningar som innebar merkostnader eller påverkat beständigheten. Missnöje har också uppstått när antikvarien byttes ut under pågående projekt vilket medfört nya förutsättningar

I de analyserade projekten är den antikvariska kontrollen i nästan samtliga fall villkorad i tillståndet från Lst. Kontrollen har utförts av antikvarie från LM i respektive län. Undantaget är orglarna som stått under kontroll av RAÄ.

I ett av de undersökta projekten kontaktats antikvarien inte inför entreprenadstarten utan ställdes i slutskedet inför fullbordat faktum. I ett annat fall hade arbetena påbörjats utan erforderligt tillstånd från Lst. Enligt en uppgift bereddes inte den antikvariska kontrollanten möjlighet att kontrollera arbetet. I detta fall står ord mot ord i hur kontakten skett. Motsatsen uppvisar ett projekt där antikvarisk medverkan genomfördes utan att detta var villkorat i Lst beslut.

Orgelrenoveringar intar en särställning då det i helhet saknas kompetens i dessa frågor på LM och Lst. Komplexiteten i en orgelrenovering gör att en "vanlig" antikvarie inte har möjlighet att kontrollera arbetet. Kontrollen har tillskrivits RAÄ som i sin tur har i ett fall delegerat kontrollen till en orgelkonsult.

Svarslista

1	Skog Fasadarbeten	I länsstyrelsens beslut (Dnr: 225-11470-95) är den antikvariska kontrollen villkorad. Kontrollen utfördes av LM som gjorde sex protokollförda besiktningar varav den första var rådgivningen. Ytterligare en var efterbesiktning (Rapport – LM Gävleborg 2005:08). Under processen var församlingen och läns museet inte överens om utförandet i anslutningen mellan fasad och mark.
2	Rengsjö Fasadarbeten	I Länsstyrelsens beslut (Dnr: 433-1144-01) är den antikvariska kontrollen villkorad. LM utförde kontrollen och den antikvariska slutbesiktningen. Arkitekten höll i kontakten med LM. LM var med på byggmötena och den tekniska slutbesiktningen (LM Dnr: 1623/312).
3	Söderfors Fasadarbeten	I Länsstyrelsens beslut (Dnr: 225-13399-01) är den antikvariska kontrollen villkorad. LM utförde kontroll och antikvarisk slutbesiktning. Tillståndet saknar krav om rapportering eller dokumentation. LM deltog på byggmötena och har även protokollfört ett av mötena. (LM Dnr: Km-736-2004). Enligt församlingen löstes tekniska

frågor mellan LM och entreprenören, vilket innebar att LM i princip hade en byggledningsfunktion.

- 4 Jättendal
Fasadarbeten I länsstyrelsens beslut (Dnr: 433-12637-01) är den antikvariska kontrollen villkorad. Den antikvariska kontrollen av etapp II utfördes av LM som även varit med under etapp I. De var således redan inkopplade och införstådda med de problem man hade med putsen. (LM Dnr: 261/312).
- 5 Harmånger
Fasadarbeten I länsstyrelsens beslut (Dnr: 433-14591-02) är den antikvariska kontrollen villkorad. LM deltog i hela processen, från det att handlingarna togs fram till slutbesiktningen. Under entreprenaden utfördes sammanlagt fem antikvariska besiktningar. Församlingen ansåg att LM gjorde ett bra arbete (samtal med församlingens representant).
- 6 Arbrå
Klockstapel I länsstyrelsens beslut (Dnr: 433-14598-03) är den antikvariska kontrollen villkorad. LM utförde kontrollen genom 2-3 besök på plats. Tillståndet saknar krav om rapportering eller dokumentation. Kontrollrapport fanns inte att tillgå hos församlingen.
- 7 Odensala
Klockstapel I länsstyrelsens beslut (Dnr: 2041-01-62511) är den antikvariska kontrollen villkorad. Arbetena följdes fortlöpande av kontrollant från LM.
- 8 Lohärad
Klockstapel I Länsstyrelsens beslut (Dnr: 433-03-89797) är den antikvariska kontrollen villkorad. LM som utförde kontrollen dokumenterade arbetet före, under och efter entreprenaden samt skrev rapport. (LM Dnr:2003:211).
- 9 Funbo
Inv. arbeten I Länsstyrelsens beslut (Dnr: 433-945-03) är den antikvariska kontrollen villkorad. LM skulle enligt beslutet utföra kontroll, slutbesiktning och godkänna åtgärderna. Noterbart är att det i tillståndet saknas krav om rapport eller dokumentation.
Den antikvariske kontrollanten deltog på byggmöten, inkom med ett kontrollutlåtande samt ett antikvariskt slutbesiktningsutlåtande. Antikvarisk kontrollrapport har inte tagits fram.
- 10 Hille
Konservering I Länsstyrelsens beslut (Dnr: 433-6470-04) är den antikvariska kontrollen villkorad. LM skulle enligt beslutet utföra kontrollen. Den antikvariske kontrollanten deltog på byggmötena, slutbesiktningen och efterbesiktningen samt utförde ytterligare kontroller. LM utförde totalt elva protokollförda besiktningar (LM Dnr: 26/312).
- 11 Kalmar
El & värme I Länsstyrelsens beslut (Dnr: 433-13403-02) är den antikvariska kontrollen inte villkorad. Däremot skulle LM vara med i projekteringen. LM var ändå med under byggprocessen och deltog på byggmötena.

- 12 Hedesunda
El & värme
- Lst kontaktades i samband med KAE-ansökan 2004. Lst och Lm gjorde ett besök som protokollfördes av LM. Enligt Lst beslut, taget efter utfört arbete, tillställdes aldrig de slutgiltiga handlingarna Lst för godkännande. Dessutom bereddes inte den antikvariska kontrollanten möjlighet att kontrollera arbetet. Lst godkände projektet i efterhand med hänvisning till att utförandet skett i enlighet med tidigare överrensommelser (Lst D:nr: 433-13632-04). Även LM godkände arbetet i efterhand (LM D.nr: 693/312). Enligt församlingen kontaktades LM, men de hade inte möjlighet att komma. Församlingen anser att kontakten med den antikvariska sidan är problematisk. I synnerhet i en process där det behövs snabba beslut (samtal med församlingens representant).
- 13 Hjalsta
El & värme
- I länsstyrelsens beslut (Dnr: 225-4261-02) är den antikvariska kontrollen villkorad. Kontrollen utfördes av LM som deltog på byggmöten och slutbesiktning (församlingens arkiv).
- 14 Järvsö
Fönstermålning
- I Länsstyrelsens beslut (Dnr: 433-10346-99) är den antikvariska kontrollen villkorad. Kontrollen utfördes av LM. I LMs kontrollrapport finns tolv besiktningsprotokoll. De deltog på byggmöten och teknisk slutbesiktning (LM Dnr: 222/312).
- 15 Ockelbo
Fönstermålning
- I Länsstyrelsens beslut (Dnr: 433-12207-01) är den antikvariska kontrollen villkorad. Kontrollen utfördes av LM. Fyra platsbesök genomfördes inkluderat rådgivningsmötet. De protokollförda besöken ingår i dokumentationen (Lm Dnr: 302/312). Den antikvariska kontrollen utfördes av olika antikvarier.
-”LM var bra, de var lite byten pga föräldradedigheter, men de var bra och noggranna” (samtal med församlingens representant).
- 16 Västlands
Takarbeten
- Den antikvariska medverkan var inte villkorad då det inte behövdes något beslut från Lst. LM var ändå anlitate och deltog på ett byggmöte (församlingens arkiv).
- 17 Hanebo
Takarbeten
- I Länsstyrelsens beslut (Dnr: 433-17960-03) är den antikvariska kontrollen villkorad. LM utförde kontrollen som omfattade fyra besök på plats (LM dnr: 364/312).
- 18 Årsunda
Tornskador
- I Länsstyrelsens beslut (Dnr: 433-16657-02) är den antikvariska kontrollen villkorad. LM utförde kontrollen. Under utförandet av reparationsarbetet deltog LM i byggmöten och utförde antikvariska kontroller samt slutbesiktning. LM deltog dessutom vid flera möten under projekteringen (församlingens arkiv). Under processen byttes LMs handläggare ut vid tre tillfällen vilket församlingen upplevde som problematiskt. Framför allt för att frågorna hanterades olika och att församlingen upplevde att man fick diskutera länge för att få igenom enkla beslut (samtal med församlingens representant).

- 19 Västerlövsta
Tornskador I Länsstyrelsens beslut (Dnr: 225-9323-00 och 433-14406-02) är den antikvariska kontrollen villkorad. LM besiktigade projektet ett antal gånger. Enligt församlingens representant fick LM själva reglera sin medverkan och rapporteringen. Några formella möten hölls inte.
- 20 Häggeby
Kyrkogårdsmur I Länsstyrelsens beslut (Dnr: 433-16564-03) är den antikvariska kontrollen villkorad. LM deltog på något byggmöte samt vid den tekniska slutbesiktningen. Även Lst var representerad vid ett byggmöte och vid teknisk slutbesiktningen (samtal med församlingens representant).
- 21 Dannemora
Kyrkogårdsmur I Länsstyrelsens beslut (Dnr: 433-13354-04) är den antikvariska kontrollen villkorad. LM utförde kontrollen och den antikvariska slutbesiktningen. Noterbart är att det i tillståndet saknas krav om rapport eller dokumentation LM besiktigade muren inför projekteringen. Antikvarien kontaktades efter utfört arbete och hade således inte möjlighet att fullfölja kontrolluppgiften i enlighet med tillståndet.
- 22 Bälinge
Orgel I Länsstyrelsens beslut (Dnr: 225-227-96) är den antikvariska kontrollen villkorad. Arbetet skulle enligt beslutet utföras "i samråd med och under antikvarisk kontroll". Projektledning, dokumentation, slutbesiktning och kontrollrapport utfördes av orgelsakkunnig knuten till RAÄ.
- 23 Hacksta
Orgel Enligt länsstyrelsens beslut (Lst Dnr: 225-4124-01) ska arbetena utföras under kontroll från RAÄ. Huruvida arbetena kontrollerades vet inte församlingen. Det mesta av arbetet utfördes i orgelbyggarens verkstad. (samtal med församlingens representanter).
I det tillgängliga materialet finns ingen anteckning, protokoll eller rapport som påvisar att kontroll har utförts.
- 24 Enånger
Orgel Enligt länsstyrelsens beslut (Lst Dnr: 225-3595-2001) ska arbetena utföras under kontroll av RAÄ. I ett yttrande från RAÄ framgår en uppskattad kostnad för kontrollen. Huruvida kontrollen utfördes eller ej framgår inte ur handlingarna. Inte heller församlingen vet om någon kontroll utfördes. – "De var anonyma, skötte sig själva."
Däremot deltog RAÄ vid slutbesiktningen.

Hur genomfördes entreprenaden med teknisk kontroll och byggledning?

Beskrivning av frågeställning

Förutom den villkorade antikvariska kontrollen bör entreprenad även kontrolleras ur teknisk, miljömässig, ekonomisk och juridisk synvinkel. Beroende på projektets komplexitet, inblandade parter kompetens och församlingens behov kan detta utföras av församlingen själva, projektören, byggledaren eller antikvarien. Vad som är lämpligast för varje enskilt projekt bör analyseras innan eller i samband med projekteringen.

Sammanfattning

I de undersökta projekten har kontroll och byggledning hanterats olika, från att församlingen skött processen själva till att anlitat såväl projekteringsledning som projektledning. I 71 % av fallen har man kopplat in en byggkonsult som lett projektet. Ibland har projektörens uppdrag utvidgats till att även omfatta projektledningen. I flera fall där församlingarna själva har hållit i projektledningen, har entreprenören och/eller antikvarien gått in och löst tekniska frågeställningar. Det sistnämnda innebär att församlingarna har förlitat sig på entreprenörens seriositet och/eller kontrollantens tekniska kunskaper. När församlingarna själva har ansvarat för projektledningen finns ingen som hanterat frågor rörande garantier och försäkringar.

Församlingens ekonomi, vilja och tilltro att klarar sig själv är avgörande för i vilken omfattning konsulter anlitas. I det fall projekteringen gjorts av entreprenören eller av församlingen har man även valt att avstå från projektledning. Samma församlingar gör det aktiva valet att avstå från extern kompetens. I vissa fall är det vara motiverat, till exempel när det rör sig om enklare underhåll. Det är församlingarna som själva gör bedömningarna. Därför vore det bra om projektupplägget diskuteras vid rådgivningen.

I några fall har antikvariens och byggkonsultens kontroller tangerat varandra. Framför allt är det när den antikvariska kontrollen tar upp tekniska frågor, vilket är i sin ordning om det kulturhistoriska värdet ligger i materialet eller utförandet.

Återigen utgör orgelrenoveringar särfall då tillgången på lämpliga kontrollanter är begränsad. Det finns orgelkonsulter att tillgå, men RAÄ har tillskrivits kontrollen. Eftersom RAÄ inte har möjlighet att utföra alla kontroller delegeras ofta kontrollen till konsulten.

Svarslista

1	Skog Fasadarbeten	Byggkonsult anlitas för projektledning och kontroll. Konsulten höll i byggmöten och den tekniska slutbesiktningen. Delbesiktning av tornet genomfördes innan ställningen togs ned. Den antikvariska kontrollanten genomförde egna besiktningar som helt eller delvis gick in på de delar som besiktigades av byggledaren (Uppsala stift Dnr: 2442/001/02).
2	Rengsjö Fasadarbeten	Fastighetsansvarig var byggledare. Arkitekten fungerade som teknisk kontrollant och LM som antikvarisk kontrollant (församlingens arkiv).

3	Söderfors Fasadarbeten	Byggledning förekom inte. KRordf var församlingens kontaktperson och den som svarade på frågor på plats. Tekniska frågor avhandlades mellan entreprenören och den antikvariska kontrollanten. Byggmötesprotokoll fördes av KRordf och kontrollanten (församlingens arkiv).
4	Jättendal Fasadarbeten	Byggledning och den tekniska kontrollen utfördes av församlingen då kompetens för detta fanns inom fastighetsutskottet. I och med att arbetet utfördes med en för församlingen känd entreprenör löstes problem efter hand. Den antikvariska kontrollen utfördes av LM (samtal med församlingens representant).
5	Harmånger Fasadarbeten	Arkitekten fungerade som byggledare tillsammans med församlingens representant. Fyra byggmöten genomfördes under arbetet (samtal med församlingens representant).
6	Arbrå Klockstapel	Byggledning förekom inte. Församlingen överlät eventuella frågor till länsmuseet som i och med det fick en byggledande roll. Enligt församlingens representant uppstod inga frågor under projektet (samtal med församlingens representant).
7	Odensala Klockstapel	Kontroll och byggledningen sköttes av pastoratets fastighetsansvarig, som ansåg att man inte behövde vara så formell i denna typ av arbete och när en känd entreprenör anlitas (samtal med församlingens representant).
8	Lohärad Klockstapel	Ingen byggledning eller teknisk kontroll.
9	Funbo Inv. arbeten	Kontroll, kvalitetsansvar, byggledning och projekteringsledning utfördes av konsult. Konsulten var sammankallande för projekterings- och byggmöten (samtal med församlingens representant).
10	Hille Konservering	Församlingen anlidade en byggledare som även fungerade som projekteringsledare. I arbetena fanns ytterligare kontrollanter, men dessa granskas inte här. Konserveringsarbetet kontrollerades av LM (församlingens arkiv).
11	Kalmar El & värme	Konsultfirman som anlidades av församlingen genomförde även byggledning och kontroll. De var således med i hela processen (samfällighetens arkiv).
12	Hedesunda El & värme	Byggledning utfördes av beställaren. Frågor som beställaren inte kunde hantera löstes i samråd med den projekterande el-konsulten. Enstaka byggmöten hölls, men de protokollfördes inte (samtal med församlingens representant).
13	Hjälsta El & värme	Projekterande konsult fungerade som byggledare under produktionen. Under projektet hölls sju protokollförda byggmöten (församlingens arkiv).

- 14 Järvsö
Fönstermålning Projekterande konsult fungerade som byggledare och besiktningsman (församlingens arkiv).
- 15 Ockelbo
Fönstermålning Projekterande konsult fungerade som byggledare. Projektet var relativt litet varför man endast hade ett byggmöte. Protokoll från byggmötet har inte återfunnits i arkiven.
- 16 Västlands
Takarbeten En plåtkonsult, tillika projektör, fungerade som byggledare och kontrollant under byggtiden (församlingens arkiv).
- 17 Hanebo
Takarbeten Av handlingarna framkommer inte i vilken omfattning kontroll och byggledning genomfördes. Ingen av de medverkande kan idag tala om hur det genomfördes. Troligen utfördes ingen regelrätt byggledning (församlingens arkiv).
- 18 Årsunda
Tornskador Arkitekten fungerade som byggledare under hela processen. Byggmöten hölls varannan vecka. För byggkontroll stod arkitekten, för kontroll av plåt anlätades en plåtkonsult och den antikvariska kontrollen utfördes av LM (församlingens arkiv).
- 19 Västerlövsta
Tornskador Projektet sköttes helt utan kontroll och byggledning. Församlingen stod själva för stora delar av arbetet. När det gäller de övriga delentreprenaderna lösta man alla frågor på plats. Några byggmöten hölls inte. Däremot anlätades en plåtkonsult för kontroll av plåtarbetena (samtal med församlingens representant).
- 20 Häggeby
Kyrkogårdsmur Den anlätade konsulten fungerade som byggledare under projektet. Under projektet hölls sex byggmöten. Byggkonsulten höll även i kontrollen (församlingens arkiv).
- 21 Dannemora
Kyrkogårdsmur Ingen byggledning eller teknisk kontroll.
- 22 Bälinge
Orgel Projektledning, dokumentation, slutbesiktning och kontrollrapport utfördes av orgelsakkunnig knuten till Goart/RAÄ.
- 23 Hacksta
Orgel Av tillgängligt material framgår inte om arbetena kontrollerades. Troligtvis har ingen kontroll eller byggledning genomförts.
- 24 Enånger
Orgel Omfattningen av teknisk kontroll och byggledning framgår inte i tillgängligt material. Enligt församlingen var det orgelkonsulten som hade kontrollen. Det finns dock ingen dokumentation kring detta.

Hur har arbetet godkänts?

Beskrivning av frågeställning

Ett kyrkorestaureringsprojekt behöver två typer av godkännande; ett antikvariskt och ett byggjuridiskt. Den antikvariska slutbesiktningen som utförs fristående ska stämma av att Lst tillstånd har följts. Ett antikvariskt godkännande krävs för att ersättning och bidrag ska kunna betalas ut och har därför ett direkt ekonomiskt incitament.

Det byggjuridiska godkännandet syftar till att kontrollera huruvida entreprenören fullgjort sina åtagande gentemot församlingen i enlighet med handlingarna, avtalet och kontraktet. Slutbesiktningen regleras i AB 04. Det är viktigt att slutbesiktningen utförs professionellt då det har ekonomisk betydelse för beställaren. Endast fel noterade i besiktningen eller sådana som inte kunnat märkas vid besiktningen, kan församlingarna kräva att få hjälp med. Garanti-tiden räknas från dagen då entreprenaden godkänts och löper normalt i 2 år.

I teorin kan ett projekt godkännas ur ett antikvariskt perspektiv men underkännas i den tekniska besiktningen eller vice versa. I praktiken flyter de båda besiktningarna in i varandra då de tekniska utförandena har betydelse för bevarandet och det kulturhistoriska värdet.

Sammanfattning

De tydligaste skillnaderna ligger i huruvida en teknisk och/eller antikvarisk slutbesiktning har hållits. I flera fall står antikvarien för slutbesiktningen vilket kan få till följd att de tekniska kvalitéerna eller bristerna inte uppmärksammas liksom de sedvanliga garantitiderna. Några har påtalat att entreprenörer som de anlitat skulle hjälpa till oavsett hur besiktningarna gått till.

Antikvarisk slutbesiktning	100 %
Teknisk slutbesiktning	70 %
Garantibesiktning	50 %

Siffrorna i tabellen speglar det faktum att det inte finns något incitament för att utföra teknisk slut- och garantibesiktning. Däremot finns ett incitament för den antikvariska slutbesiktningen genom KAE. Samtliga projekt som har haft slut- eller garantibesiktning har haft en projektör eller byggledare som bevakat församlingens intressen.

Det förekommer ett fall där församlingen utfört den tekniska slutbesiktningen själva tillsammans med entreprenören. Sådant förfarande bör endast förekomma i undantagsfall och det kräver att församlingens representant har goda kunskaper inom byggjuridik. Idag finns inga krav på att teknisk slutbesiktningen skall utföras om det inte avtalats. Det är juridiskt tveksamt att endast beställaren tillsammans med entreprenören genomför slutbesiktningen.

I de fall det utfördes både teknisk och antikvarisk slutbesiktning förekommer det att protokollen berör samma saker. I viss mån kan det vara motiverat med dubbel besiktning, till exempel då det antikvariska värdet sitter i materialet. Ur ett församlingsperspektiv innebär det dock att man betalar för en dubbel besiktning. Det finns exempel på dubbel slutbesiktning, men där det inte finns stöd för detta i Lst:s beslut. Det är därför bra om även slutbesiktningens omfattning diskuteras tidigt under arbetes utförande.

I två fall har antikvarien godkänt arbetena i efterhand. Detta på grund av de inte kontaktades innan arbetena påbörjade. Ord står mot ord, men faktum är att i ett av fallen saknade församlingen tillstånd för åtgärden.

Svarslista

- 1 Skog
Fasadarbeten Arbetena besiktigades och godkändes av byggkonsult utsedd av församlingen (församlingens arkiv). Arbetena har även besiktigats och godkänts av den antikvariske kontrollanten. De båda besiktningarna berör samma brister (LM Rapport 2005:08).
- 2 Rengsjö
Fasadarbeten Arbetena har besiktigats och godkänts av arkitekt och av antikvarie. Garantibesiktning har utförts (samtal med församlingens representant).
- 3 Söderfors
Fasadarbeten Slutbesiktningen utfördes av församlingen genom KRordf tillsammans med entreprenören. Antikvarisk slutbesiktning utfördes av LM. Arbetena godkändes utan anmärkning. I protokollet framgår inte vilka garantitider som gäller. (Stiftets arkiv Dnr: 2443/017/02)
- 4 Jättendal
Fasadarbeten Arbetena har besiktigats och godkänts av LM. Någon teknisk slutbesiktning har inte hållits. Församlingen löste löpande de tekniska frågor som uppstod. I och med att arbetet utfördes på löpande räkning kunde allt åtgärdas. Förfaringssättet byggde enligt församlingens representant på förtroende (samtal med församlingens representant).
- 5 Harmånger
Fasadarbeten Någon teknisk slutbesiktning har inte utförts. –"Det viktiga var att LMs slutbesiktning utfördes." Vid LMs slutbesiktning deltog samtliga parter. Församlingen kände sig trygga med entreprenören och upplägget och bedömde därför att det inte behövdes någon slutbesiktning. (samtal med församlingens representant).
- 6 Arbrå
Klockstapel Entreprenaden besiktigades av LM tillsammans med församlingen och entreprenören. Vid besiktningen konstaterades fläckar vilka blev en entreprenörs-anmärkning. Fläckarna antogs bero på utförandet eller årstiden (samtal med församlingens representant). Arbetet har ännu inte godkänts antikvariskt.
- 7 Odensala
Klockstapel Slutbesiktning har hållits under vilken fastighetsansvarig och LMs kontrollant deltog. Den tekniska slutbesiktningen bedömdes som överflödigt eftersom man löste det mesta under projektet. Även garantibesiktning anses som överflödigt i denna typ av jobb (samtal med församlingens representant).

- 8 Lohärad
Klockstapel Arbetena har endast godkänts antikvariskt. LM har upprättat ett slutbesiktningsprotokoll där det konstateras att arbetena har utförts i enlighet med Lst:s beslut. I och med att Lst:s beslut villkorade material och metoder har LM haft en indirekt roll som besiktningsman (LM D:nr: 2003:211).
- 9 Funbo
Inv. arbeten Slutbesiktning genomfördes av byggledaren. El-besiktning genomfördes av El-konsult och antikvariska slutbesiktning av LM. Målningsentreprenaden godkändes separat av besiktningsman. Garantibesiktning har inte hållits (församlingens arkiv).
- 10 Hille
Konservering Respektive delentreprenad har slutbesiktigats. Konserveringen besiktigades av LM som även godkände alla arbeten ur ett antikvariskt perspektiv (Lm Dnr: 26/312). Enligt församlingens representant ska garantibesiktning hållas.
- 11 Kalmar
El & värme Antikvarisk och teknisk slutbesiktning har hållits, liksom efterbesiktning. Den antikvariska slutbesiktningen utfördes av LM. För slutbesiktningen av el-arbeten anlätades en besiktningsman. Huruvida garantibesiktning hållits framgår inte av tillgängligt material (församlingens arkiv).
- 12 Hedesunda
El & värme Slutbesiktning genomfördes av el-konsult som upprättade slutbesiktningsprotokoll. Garantibesiktning skall hållas (församlingens arkiv). Antikvariskt godkändes arbetens i efterhand av så väl Lst som LM.
- 13 Hjärsta
El & värme Slutbesiktning utfördes av besiktningsman från samma konsultfirma som projektledaren. För el-arbeten anlätades en biträdande besiktningsman. Besiktningsanmärkingar kontrollerades vid en efterbesiktning. Av tillgängligt material framgår inte om garantibesiktning genomförts. Arbetena har även besiktigats och godkänts av den antikvariska kontrollanten (församlingens arkiv).
- 14 Järvsö
Fönstermålning Antikvarisk och teknisk slutbesiktning har hållits. Antikvarisk slutbesiktning utfördes av LM och den tekniska av konsult. Slutbesiktningsprotokoll har upprättats. Efterbesiktning och garantibesiktning har hållits liksom efterbesiktning på garantianmärkingar (församlingens arkiv).
- 15 Ockelbo
Fönstermålning Teknisk och antikvarisk slutbesiktning samt garantibesiktning har hållits. Antikvarisk slutbesiktning utfördes av LM. Teknisk slutbesiktning utfördes av byggkonsult utsedd av församlingen. Slutbesiktningsprotokoll har upprättats. (Församlingens arkiv samt samtal med församlingens representant).

- 16 Västlands
Takarbeten Teknisk slut- och garantibesiktning har hållits.
(församlingens arkiv).
LM genomförde en antikvarisk slutbesiktning där arbetena godkändes (LM Dnr: Km-73-2005).
- 17 Hanebo
Takarbeten Arbetens har godkänts vid antikvarisk slutbesiktning då en större fläck som inte var tjärstruken noterades. Med anledning av det genomfördes även en efterbesiktning (LM Dnr: 364/312).
Ur handlingarna framkommer inte om arbetet även godkänts ur ett tekniskt perspektiv. Enligt ett protokoll har en kontrollant anlåtats, men resultatet framgår inte (Stiftet Dnr: 2443/022/03).
- 18 Årsunda
Tornskador Arbetena var uppdelade i fem olika entreprenader som godkändes var för sig allt eftersom de blev klara och vartefter ställningen monterades ned. De flesta delentreprenader besiktigades av arkitekten. Plåtarbetena besiktigades av plåtkonsult. LM stod för den antikvariska slutbesiktningen. Garantibesiktning har inte genomförts (församlingens arkiv).
- 19 Västerlövsta
Tornskador Plåtarbetena har slutbesiktigats av plåtkonsult. En antikvarisk kontrollrapport har skrivits. Träarbetena genomfördes utan någon annan kontroll än den antikvariska (församlingens arkiv).
Av de undersökta projekten är detta det där församlingen tagit de största riskerna vid genomförandet av arbetet.
- 20 Häggeby
Kyrkogårdsmur Slutbesiktning har genomförts och finns protokollförd. Enligt Lst beslut skulle LM inkomma med antikvariskt slutintyg. Antikvariskt slutintyg finns inte i det insamlade materialet (församlingens arkiv, Lst d.nr: 433-16564-03).
- 21 Dannemora
Kyrkogårdsmur Projektet är avslutat och avsynat av LM som skrivit ett besiktningsprotokoll. (LM Dnr: Km-903-2007) Teknisk slutbesiktning har inte hållits.
- 22 Bälinge
Orgel Slutbesiktning (kallad avsyning) utfördes av orgelsakkunnig vid RAÅ (Dnr: 413-2769-2002). Arbetet godkändes då det utförts i enlighet med Lst beslut. Ingen garantitid.
- 23 Hacksta
Orgel Av tillgängligt material att döma har ingen slutbesiktning eller annan typ av godkännande genomförts.
- 24 Enånger
Orgel Orgeln avsynades av orgelkonsult som godkände arbetet och sammanställde ett besiktningsprotokoll. Vid invigningen deltog även RAÅs orgelexpert som hade vissa synpunkter vilket resulterade i en brevväxling mellan konsulten och RAÅ (ATA). Påpekas bör att församlingen inte hade några handlingar rörande slutbesiktningen i sitt arkiv.

Har relationshandlingar upprättats efter att arbetena slutförts?

Beskrivning av frågeställning

Enligt § 9 i Arbetskyddsstyrelsens författningssamling (AFS)1999:3 ska dokumentation upprättas som ”*skall beskriva objektets konstruktion och utformning samt de byggprodukter som använts, allt i den omfattning som är av betydelse för säkerhet och hälsa vid arbete med drift, underhåll, reparation, ändring och rivning av objektet*”.

Relationshandlingar redovisar en byggnads aktuella status och de fungerar som underlag vid framtida projektering av eventuella nya åtgärder. Efter utförda åtgärder ska relationshandlingen uppdateras för att ständigt vara aktuell. En väl uppdaterad relationshandling är ett praktiskt och ekonomiskt dokument för församlingarna i såväl den dagliga skötseln som det långsiktiga brukandet av kyrkobyggnaderna.

Sammanfattning

Trots det lagstagnade kravet är upprättandet av relationshandling en försummad del i projekten. Skrivningen ”betydelse för säkerhet och hälsa” är vag vilket medför att man ibland väljer att inte ta fram relationshandlingar. Det finns till exempel en tendens att måleri- och snickeriarbeten inte redovisas i en relationshandling. I 50 % av projekten, orglarna bortråkade, finns någon form av relationshandling framtagen. Dessa projekt har utan undantag genomförts med anlitad projektstyrning.

I AFS framgår inte hur relationshandlingen ska utformas eller förvaras, bara att de skall finnas och följa med byggnaden oavsett ägarbyte. Detta gör att variationen i presenterat material är stort. Ofta ingår de som del i församlingens pärm med handlingar från projektet. Det vanligaste är dock att man behöver läsa flera olika och utspridda dokument för att samla ihop tillräckligt med material för att kunna kalla det en relationshandling. I flera projekt utgör den antikvariska kontrollrapporten i det närmaste en relationshandling. Huruvida kontrollrapporten fungerar som relationshandling eller inte är mindre viktigt, huvudsaken är att informationen går att ta fram.

Ett genomgående problemet är att pärmen med bygghandlingar oftast inte är diarieförd eller ingår i något register. Den kan till och med förvaras hemma hos en förtroendevald. När det gäller tekniska system som el, tele, larm och VVS fungerar dockrutinerna väl. I samtliga projekt där dessa delar ingår har separata relationshandlingar upprättats.

Det åligger entreprenören och projektledaren att producera handlingen och bestämma nivå. Det viktiga för församlingen är att de får en fungerande relationshandling som sedan arkiveras på lämpligt vis.

I ett tidigt skede bör det klarläggas vad som ska dokumenteras, vilka handlingar som ska tas fram och när de ska vara klara.

Svarslista

- 1 Skog
Fasadarbeten Entreprenören har sammanställt en handling där använda material redovisas tillsammans med kopior av produktblad. Handlingen ingår i den allmänna dokumentationen av entreprenaden. (församlingens arkiv)
- 2 Rengsjö
Fasadarbeten Separat relationshandling finns inte med i insamlat material. Åtgärdsförslaget tillsammans med de antikvariska besiktningsprotokollen kan dock tillsammans fungera som en form av relationshandling (församlingens arkiv).
- 3 Söderfors
Fasadarbeten Församlingen har fått viss information om material som använts. När det gäller stenkonserveringen finns en fullständig dokumentation med använda material och produktnamn (församlingens arkiv).
- 4 Jättendal
Fasadarbeten I och med det valda arbetssättet har relationshandlingar inte tagits fram. Erforderlig kunskap går att få fram via projekteringen och den antikvariska kontrollrapporten (församlingens arkiv).
- 5 Harmånger
Fasadarbeten Församlingen har inte fått något dokument som redovisar använda material och utföranden (församlingens arkiv). Av allt att döma prioriterar församlingen den antikvariska delen som är kopplad till bidragen.
- 6 Arbrå
Klockstapel Församlingen har inte fått något dokument som redovisar använda material och utföranden. Möjligen går detta att utläsa ur åtgärdsprogrammet och den antikvariska dokumentationen. Överlag är dokumentationen bristfällig i projektet (församlingens arkiv).
- 7 Odensala
Klockstapel Erforderlig information går att hitta ur projekteringen och den antikvariska kontrollrapporten. Det bör här påpekas att de använda materialen i arbetet var i stort sett bara nytt virke och falurödfärg. (församlingens arkiv).
- 8 Lohärad
Klockstapel Relationshandlingar har inte tagits fram. Däremot framgår produkter och fabrikat i LM kontrollrapport (LM D: nr: 2003:211).
- 9 Funbo
Inv. arbeten Relationshandlingar för el har upprättats. VVS utfördes enligt handlingarna. I övrigt var det mest måleriarbeten. (samtal med församlingens representant).
- 10 Hille
Konservering Enligt församlingens representant har relationshandlingar tagits fram för samtliga delar.
- 11 Kalmar
El & värme Relationshandlingar har tagits fram och finns arkiverat hos pastoratet.
- 12 Hedesunda
El & värme Enligt församlingens representant har relationshandlingar tagits fram.

- 13 Hjalsta
El & värme Relationshandlingar har upprättats för elanläggningen, bygg och konservering (församlingens arkiv).
- 14 Järvsö
Fönstermålning En total dokumentation av projektet har beställts av arkitekten, men har ännu inte sammanställts (samtal med församlingens representant).
- 15 Ockelbo
Fönstermålning I enlighet med anmärkning i slutbesiktningen har entreprenören redovisat använda material och kulörer. Samma information framgår även i den antikvariska dokumentationen (församlingens arkiv).
- 16 Västlands
Takarbeten Plåtkonsulten upprättade ett dokument där använda material och metoder framgår samt namn på inblandade parter. I övrigt gäller arbetshandlingen med avvikelser i enlighet med byggmötesprotokollen (församlingens arkiv).
- 17 Hanebo
Takarbeten Relationshandling har inte tagits fram, men erforderlig information finns i den antikvariska kontrollrapporten samt i framtaget åtgärdsförslag (församlingens arkiv).
- 18 Årsunda
Tornskador Relationshandlingar har upprättats för de olika delentreprenaderna. Handlingarna finns samlade i pärmar som dokumenterar hela processen. Pärmarna har sammanställts av arkitekten och förvars hos församlingen (församlingens arkiv).
Dokumentationen och relationshandlingar från detta projekt är det mest omfattande, noggranna och föredömliga av samtliga undersökta projekt.
- 19 Västerlövsta
Tornskador Projektet har inte arkiverad dokumentation.
- 20 Häggeby
Kyrkogårdsmur Relationshandling har inte tagits fram vilket inte heller behövs med hänsyn till arbetets art.
- 21 Dannemora
Kyrkogårdsmur Behov ansågs inte finnas.
- 22 Bälinge
Orgel Relationshandlingar används inte som begrepp vid arbeten med orglar. Däremot har dokumentation rörande utfört arbete gjorts av orgelbyggaren och av RAÄ.
- 23 Hacksta
Orgel Relationshandlingar används inte som begrepp vid arbeten med orglar. Efter att orgeln rekonstruerades utfördes konserverings- och målningsarbeten av målare. Från det sistnämnda arbetet finns dokumentation som även fungerar som relationshandling (Privat arkiv).
- 24 Enånger
Orgel Relationshandlingar används inte som begrepp vid arbeten med orglar. Orgelkonsulten har sammanställt ett besiktningsprotokoll där slutresultatet framgår. I protokollet framgår även att arbetena har utförts i enlighet med åtgärdsförslaget (Privat arkiv).

Har problem uppstått efter att arbetena slutbesiktigats?

Beskrivning av frågeställning

Entreprenaden är inte juridiskt avslutad förrän garantibesiktningen hållits. Under garantitiden har församlingarna möjlighet att få eventuella problem åtgärdade. Detta under förutsättning att det är en skada för vilken entreprenören eller leverantörer kan hållas ansvarig för.

Vid upphandlingen har församlingen som beställare rätt att avkräva entreprenören en säkerhet. Detta sker oftast med hjälp av en bankgaranti. Sådan garanti är tidsbegränsad till projektets slutförande som sker i samband med garantibesiktningen.

Om problem uppstår för vilka församlingen inte kan hållas ansvariga, ska de rimligtvis inte behöva betala åtgärden. Ändå sker det med jämna mellanrum. Ur församlingarnas perspektiv är det viktigt att eventuella problem utvärderas och att ansvariga uppfyller eventuella skyldigheter.

Sammanfattning

I åtta eller 33 % av de undersökta objekten har problem uppstått efter att arbetena har slutbesiktigats. De flesta problem är av sådan art att de inte behöver eller inte kan åtgärdas, eftersom de inte kan leda till följdskador.

I tre fall har det uppstått fläckar på nymålade ytor. I ett annat fall har fuktgenomslag missfärgat putsen i sockeln, vilket är en skada som påverkar beständigheten. Orsaken till fuktgenomslaget är att man valde att putsa med kalkputs ned till mark. Intressant i det enskilda fallet är att marken runt kyrkan tilläts förändras, men inte kyrkobyggnaden som sådan. I ett sådant fall måste man ställa sig frågan: vad är det man vill bevara och varför? Är det den visuella upplevelsen, materialet eller utförandet? Här valde man uppenbarligen kyrkobyggnadens utseende före något annat.

Av ovanstående kan noteras att arbetena överlag är väl utförda och få problem har uppstått efter slutbesiktning. Om problem har uppstått är de oftast materialrelaterade. Utförandet kan brista, men det är ovanligare. Det finns således fog för att lita på välrenommerade entreprenörer.

I de fall problem uppstått har problemen inte utvärderats. Anledningen är dels att jobben nyligen avslutades och dels att problemen ofta varit av sådan art att de inte behövt åtgärdas. Dessutom brukar anlitate entreprenörerna rätta till mindre problem utan formella krav.

Svarslista

1	Skog Fasadarbeten	Församlingen påpekade redan under entreprenadarbetet att förfaringssättet med att putsa med kalkputs ned till mark inte fungerar och att nya skador skulle komma att uppstå. Efter att arbetena godkändes dök fuktfläckar upp i sockeln (samtal med församlingens representant). Problemen har inte lösts. Församlingen har en klar bild av orsaken till problemen, LM har en annan bild.

2	Rengsjö Fasadarbeten	Inga rapporterade problem.
3	Söderfors Fasadarbeten	Inga rapporterade problem.
4	Jättendal Fasadarbeten	Inga rapporterade problem.
5	Harmånger Fasadarbeten	Putsen på fasaden släpper något. Kastalen smalnar av uppåt vilket innebär att de nedre partierna inte skyddas av taket. Skadan hålls under uppsikt, men troligen kommer man inte att kunna åtgärda orsaken till problemet (samtal med församlingens representant).
6	Arbrå Klockstapel	Ingen reflekterade över att arbetena utfördes vid olämplig årstid. Entreprenören åtgärdade fläckarna genom skrapning och nymålning. Skadorna har inte utvärderats, bara åtgärdats (samtal med församlingens representant).
7	Odensala Klockstapel	Inga rapporterade problem.
8	Lohärad Klockstapel	Inga rapporterade problem.
9	Funbo Inv. arbeten	Inga rapporterade problem.
10	Hille Konservering	Inga rapporterade problem.
11	Kalmar EI & värme	Det enda problem som uppstått är att bänkarna upplevs som för varma. Problemet hör samman med de korta och snabba uppvärmningarna inför en förrättning. Det är ett litet problem som inte behöver åtgärdas (samtal med församlingens representant).
12	Hedesunda EI & värme	Inga rapporterade problem.
13	Hjälsta EI & värme	Inga rapporterade problem.
14	Järvsö Fönstermålning	Färgen på bågarna har blivit fläckig, vilket man inte fått eller sökt någon förklaring till.
15	Ockelbo Fönstermålning	Inga rapporterade problem.
16	Västlands Takarbeten	Vid garantibesiktningen konstaterades att det droppade från en hängränna som sitter ovan entrén på den norra sidan. Detta låg helt utanför entreprenaden varför frågan inte noterades i protokollet. Hängrännorna skall åtgärdas separat (samtal med plåtkonsulten).

17	Hanebo Takarbeten	Inga rapporterade problem.
18	Årsunda Tornskador	Enstaka mindre läckage har konstaterats i tornet. Platserna där läckage misstänks har markerats för framtida beslut om eventuella åtgärder. Problemen är mycket små och kommer antagligen inte leda till någon åtgärd.
19	Västerlövsta Tornskador	Inga rapporterade problem.
20	Häggeby Kyrkogårdsmur	Inga rapporterade problem.
21	Dannemora Kyrkogårdsmur	Inga rapporterade problem.
22	Bälinge Orgel	Inga rapporterade problem.
23	Häcksta Orgel	Möss har ätit på bälgarna av läder, viket har lett till att bälgarna hakat upp sig. Problemen hanteras kontinuerligt av församlingen (samtal med församlingens representanter).
24	Enånger Orgel	Problem med mekaniken. På vilket sätt eller om felet omfattas av garantin vet inte församlingen. Vid undertecknads besök hos församlingen var orgelbyggaren på plats för att serva pastoratets samtliga orglar (samtal med församlingens representant).

Har antikvarisk uppföljning skett av det utförda arbetet?

Beskrivning av frågeställning

I och med att den antikvarisk medverkan villkoras i Lst:s beslut är den antikvariska uppföljningen en naturlig del av processen. Under denna fråga analyseras om uppföljningen har skett i enlighet med beslutet, men också om det skett någon ytterligare uppföljning.

Sammanfattning

I samtliga undersökta projekt har arbetena följts upp av antikvarie. Hur och på vilket sätt projekten följts upp varierar mellan länen och mellan projekten. Rapport har upprättats för 57 % av projekten. I övriga har projekten godkänts ur antikvarisk synvinkel med ett protokoll eller brev. Det man dock kan konstatera är att det inte sker någon ytterligare uppföljning så som deltagande vid garantibesiktning. Något som inte ingår i rollen och som de intervjuade inte ansåg vara nödvändigt.

I Uppsala länsstyrelses beslut villkorades inte kontrollrapporten tidigare, vilket syns i återrapporteringen. Detta har förändrats och i senare beslut är kontrollrapporter villkorade. I Stockholm och Gävleborg län finns utarbetade rutiner för rapportskrivning, publicering och arkivering.

På flera platser håller man på med ta fram eller se över rutinerna för de antikvariska kontrollrapporterna och deras innehåll.

Vidare kan det konstateras att det inte förekommer någon ytterligare uppföljning efter att den antikvariska kontrollrapporten inlämnats. Ingen av de intervjuade antikvarierna ser något behov av ytterligare uppföljning eller deltagande vid garantibesiktningen. Deltagande vid garantibesiktning bör endast ske i undantagsfall och om det berör kulturhistoriska värden.

Svarslista

- 1 Skog
Fasadarbeten Antikvarisk kontrollrapport har upprättats. Rapporten innehåller en kort historik, karaktärisering, beskrivning av utförda arbeten och kopior av besiktningsprotokoll (LM Rapport 2205:08).
- 2 Rengsjö
Fasadarbeten Antikvarisk kontrollrapport har upprättats. Rapporten innehåller en kort historik, karaktärisering, beskrivning av utförda arbeten och kopior av besiktningsprotokoll (LM Dnr: 1623/312).
- 3 Söderfors
Fasadarbeten I slutbesiktningsprotokollet finns en översiktlig beskrivning av utfört arbete och använda material (LM Dnr: Km-736-2004). I Lst beslut finns inget villkor om att en kontrollrapport ska upprättas. Den antikvariska slutbesiktningen gäller som dokumentation (Lst Dnr: 225-13399-01)
- 4 Jättendal
Fasadarbeten Antikvarisk kontrollrapport har upprättats av LM. Rapporten innehåller en sammanfattning av läget inför projektet, genomförda åtgärder samt besiktningsprotokoll (LM Dnr: 261/312).

- 5 Harmånger
Fasadarbeten LM håller på att upprätta en slutredovisning. Redovisningen kommer att innehålla en kort historik, genomgång av utförda arbeten samt besiktningsprotokoll (LM Dnr: 21431/312).
- 6 Arbrå
Klockstapel På grund av att det dröjde till hösten 2007 innan målaren åtgärdade fläckarna, har inte arbetet avsynats ännu. Uppföljning kommet att utföras av LM (samtal med LM).
- 7 Odensala
Klockstapel LM har upprättat en antikvarisk kontrollrapport som bland annat finns att tillgå via nätet. Rapporten omfattar kort beskrivning av utförda åtgärder, historik och avvikelser från handlingarna (LM rapport 2004:30).
- 8 Lohärad
Klockstapel LM har upprättat ett slutbesiktningsprotokoll och en kontrollrapport (LM Dnr: 2003:211).
- 9 Funbo
Inv. arbeten Antikvarie från LM har inkommit med slutbesiktningsutlåtande. Antikvarisk rapport finns ej (församlingens arkiv).
- 10 Hille
Konservering LM har upprättat en slutredovisning. Redovisningen innehåller en kort historik, en genomgång av utförda arbeten samt besiktningsprotokoll (LM Dnr: 26/312).
- 11 Kalmar
El & värme En slutredovisning har sammanställts av LM. Rapporten omfattar en kort historik och översiktlig beskrivning av utförda arbeten (LM Dnr: Km-137-2005).
- 12 Hedesunda
El & värme På grund av att arbetena utfördes utan erforderligt tillstånd skedde uppföljningen i form av besiktning av Lst och LM två månader efter slutbesiktningen. Besiktningen protokollfördes av LM.
- 13 Hjärsta
El & värme Kontrollanten har godkänt arbetena. I godkännandet har framkommen byggnadshistorisk kunskap noterats (LM Dnr: Km-329-2004).
- 14 Järvsö
Fönstermålning Kontrollanten har sammanställt en slutredovisning som omfattar en översiktlig beskrivning av utförda arbeten och samtliga besiktningsprotokoll (LM Dnr: 222/312).
- 15 Ockelbo
Fönstermålning Slutredovisning har upprättats. Redovisningen innehåller en översiktlig beskrivning av objektet och projektet samt LMs besiktningsprotokoll (LM Dnr: 302/312).
- 16 Västlands
Takarbeten En antikvarisk dokumentation har sammanställts av LM. Rapporten är översiktlig och hänvisar till handlingar framtagna av plåtkonsulten (LM Dnr: Km-73-2005).
- 17 Hanebo
Takarbeten En antikvarisk dokumentation har sammanställts av LM. Rapporten innehåller en kort historik, beskrivning av utförda arbeten och besiktningsprotokoll (LM Dnr: 364/312).

- 18 Årsunda
Tornskador LM har upprättat en slutredovisning. Redovisningen innehåller en kort historik, en genomgång av utförda arbeten samt besiktningsprotokoll (LM Dnr: 581/312).
- 19 Västerlövsta
Tornskador Mot slutet av projektet byttes den antikvariska kontrollanten ut. LM har producerat en kontrollrapport som redovisar grundfakta, historik och utförda arbeten (LM Dnr: VLM 00:353-316)
- 20 Häggeby
Kyrkogårdsmur Något slutbesiktningsprotokoll eller rapport finns inte i det insamlade materialet. Däremot framgår att antikvarie från LM var med på slutbesiktningen (församlingens arkiv).
- 21 Dannemora
Kyrkogårdsmur LM har sammanställt ett slutbesiktningsutlåtande (LM Dnr: Km-903-2007). Rapport kommer inte att skrivas.
- 22 Bälinge
Orgel RAÄ fungerade som kontrollant under arbetet. Eftersom orgel besitter mycket höga kulturhistoriska värden dokumenterades arbetet mycket noggrant. En enklare version av dokumentationen finns publicerad i en skrift om orgeln. Den slutgiltiga dokumentationen är ännu inte klar. (samtal med orgelsakkunnig).
- 23 Hacksta
Orgel Inte utifrån tillgängligt material att döma.
- 24 Enånger
Orgel RAÄ deltog som antikvarisk-teknisk kontrollant i samband med slutbesiktningen och upprättade ett besiktningsprotokoll där iakttagelser noterades. (församlingens arkiv).

Sammanfattning och slutsatser

Efter att analyserat de 24 genomförda projekten kan det konstateras att slutresultatet i en majoritet av restaureringsprojekten är tillfredsställande. Byggprocessen fungerar överlag bra, men vid ett närmare betraktande finns uppenbara brister i systemet som har inneburit ekonomiska risktaganden för församlingarna. Dessutom förekommer oklarheter kring rollfördelning och befogenheter i processen.

Skälet till att projekten fungerat bra och att församlingarna är nöjda med slutresultatet beror på omständigheter som är näst intill slumpmässiga. Framför allt saknas beredskap för rättsliga åtgärder vid dåligt utförda arbeten, vilket dock undviks tack vare att det oftast är erkänt duktiga och välbeprövade entreprenörer som har anlits.

Undersökningen har identifierat ett antal delar i processen som är problematiska ur församlingens och kulturmiljövårdens perspektiv. Dessutom noteras att parterna hoppat över viktiga entreprenadjuridiska moment i relativt stor omfattning.

Sammanfattande diskussion

Här nedan redovisas en sammanfattande analys av identifierade svagheter och otydliga moment i processen.

Kyrkan som beställare

I denna undersökning har representanter från respektive församling intervjuats för att ge sin syn på processen. De intervjuade har haft olika befattningar inom församlingen och varierande bakgrundskunskap. Nedan följer en lista över hur många personer som intervjuats och vilken position de haft inom församlingen.

Kyrkorådets ordförande	10
Arkitekt/konsult	4
Vaktmästare	4
Kyrkoherde/komminister	3
Kanslichef/kamrer	3
Fastighetsansvarig	3
Organist	1
Kyrkogårdsnämndens ordf.	1
Ordf. fastighetsutskottet	1
Förtroendevald	1

Det är totalt fler än 24 personer som har intervjuats då det i några fall varit med flera personer vid intervjutillfället. Detta gäller inte minst de projekt som haft en konsult inblandad. Organisten som intervjuats hade därmed inte någon roll i processen, men det var den församlingsrepresentant som hade bäst kunskap i ämnet. Vidare skall det konstateras att kyrkorådets ordförande är förtroendevalda lika som den sista personen på listan, vilken inte är kyrkorådets ordförande, men har erfarenhet från förvaltning av kyrkobyggnader.

I större ekonomiska enheter förekommer fastighetsansvariga med kunskap om hela byggprocessen. I de flesta fall är det dock kyrkorådets ordförande eller kyrkoherden som praktiskt ansvarar för förvaltningen. Av 30 intervjuade personer har 8 utbildning och yrkeserfarenhet att arbeta med byggprocesser. Dessa är arkitekt/konsult, fastighetsansvarig och förtroendevald. Fördelningen speglar såväl styrkan som svagheter i förvaltningen av det kyrkliga kulturarvet. Styrkan ligger i frivillighet, lokal förankring och samarbete. Svagheter är att kompetensen och förmågan varierar. Påföljderna kan bli eftersatt underhåll, långsam ärendehantering och otillräcklig planering. Genomgående för projekten i utredningen är att otillräcklig planering får följdproblem i form av tvister under processen, eftersatt kontroll och byggadministrativa felaktigheter.

Församlingarnas varierande kompetens inom förvaltningen tillhör processen och måste accepteras. Genom att tillhandahålla information och stöd kan ändå församlingarnas roll som beställare stärkas.

Rådgivning

Rådgivning inför en åtgärd tillhandahålls av flera instanser: länsmuseum, länsstyrelsen, stiftet samt av konsulter och entreprenörer. De två sistnämnda har ingen skyldighet eller formell roll att ge råd, men om det efterfrågas bistår de församlingarna med kunskap. Nedan följer en diskussion rörande stiftets och länsmuseumets rådgivningsfunktion då dessa har en formell roll som rådgivare i processen.

Stiftets inriktning vid hantering av kyrkobyggnadsfrågor utgår från en teologisk grundhållning som kortfattat kan formuleras: att kontinuerligt verka för *samspel mellan kyrkorum och gudstjänst*. Alla kyrkor, vare sig de är medeltida eller senare, är exklusivt tillkomna för gudstjänst. Utformningen av gudstjänsten har förändrats under århundradena. I samband med sådana förändringar har såväl kyrkobyggnaden som kyrkorummet anpassats och förändrats. Samspelet mellan byggnad, kyrkorum och gudstjänst måste få fortsätta i vår egen tid med de förändringar och omgestaltningar som krävs av brukandet. Kyrkan har ett ansvar att samspelet får utvecklas utifrån sin samtids behov. När förändringar i byggnaden och kyrkorummet blir aktuella måste en sammanvägning göras mellan gudstjänstens olika behov, de praktiska och funktionella behoven samt de kulturhistoriska värdena.

Länsmuseernas utgångspunkt är en antikvarisk grundhållning och lagstiftning som syftar till att i första hand, skydda och vårda materiella kulturhistoriska värden. Eftersom kyrkorna nästan utan undantag är de äldsta och viktigaste byggnaderna i en bygd, som dessutom är i bruk, besitter de höga kulturhistoriska värden. Länsmuseernas rådgivning syftar till att bistå församlingar med kunskap om KML, antikvariska värden, tillståndsprovning, lämpliga material, m.m. Ur kulturhistorisk synvinkel har rådgivning en avgörande betydelse. Det ger en möjlighet att komma in i och påverka projekten i ett tidigt skede.

Rådgivning är problematisk ur fler synvinklar. I denna inledande fas är det inte säkert att församlingen har överblick och förstår den roll som de rådgivande instanserna har. Risken är att det som sägs vid rådgivningen uppfattas som krav och i flera fall framställs de som så. Anledningen är en otydlighet som verkar i båda riktningarna. Församlingen kommunicerar kanske inte sina intentioner, har en förutbestämd uppfattning om projektet eller har kanske inte

börjat planera än. Beroende på var församlingen befinner sig i processen uppfattas rådgivningen olika. Det har varit svårt att följa upp rådgivningen då det endast är Länsmuseet Gävleborg som protokollför rådgivningsmöten.

I undersökningen har det dessutom antytts att stiftets och länsmuseets rådgivning kan vara motstridiga. Detta försätter församlingen i en prekär situation. Här finns möjlighet till en förbättrad dialog och öppenhet mellan parterna. Till exempel skulle det underlätta om berörda parter, med olika intressen, träffades samtidigt. Konklusionen blir att det handlar om att på plats personligen mötas för information och kommunikation.

Formalia

Näst intill samtliga församlingar har påtalat svårigheter med att söka KAE och KBB. Det är många steg som måste tas innan ansökan kan göras och församlingarna upplever den långa framförhållningen som ett problem. I princip tar förberedelserna inför ansökan ett år och det gäller då att församlingarna har hunnit budgetera för utgifterna året innan. En följd blir att handlingar inkommer sent till stiftet och Lst och ibland utan att antikvarisk kompetens varit inkopplade.

Länsstyrelserna har stått och står inför problematiken att antingen bromsa en pågående process eller godkänna undermåliga handlingar. I de fall man har valt att godkänna undermåliga handlingar har det ofta medfört merarbete för den antikvariska kontrollanten. Undersökning visar vidare att det i projekt med undermåliga handlingar även förekommer brister avseende kontroll och besiktning.

Från Lst:s sida har det hänt att man lämnat principbeslut i projekt där alla villkor inte varit möjliga att förutse, dock inte i något av de undersökta projekten. Vid lämnande av principbeslut ställs villkor om att delprojekteringarna ska godkännas. Förfarings sättet skapar en bra grund för fortsatt dialog, men kan ge upphov till problem. Den antikvariska kontrollanten måste bevaka projektets fortskridande mer noggrant och får därmed en tyngre uppgift. Dessutom är risken för missförstånd större.

Vidare har församlingar anmärkt att tilldelningen av bidraget sker efter att man har lagt sin budget. Några representanter undrar huruvida man ska förutsätta att man får bidrag eller om man helt enkelt ska börja på egen risk. I och med att många församlingar är beroende av bidragen för att över huvud taget kunna genomföra ett projekt skapar osäkerhet kring bidraget och tilldelningen, frustration.

För att komma tillrätta med ovanstående måste församlingarna skapa längre framförhållning och nyttja vård- och underhållsplanerna som det värdefulla instrument det är. För detta krävs mer administration inför, under och efter projekten. Detta kan på kort sikt bli eller upplevas som dyrare, men på längre sikt torde det vara gynnsamt för församlingarna. Framför allt är det positivt för projektet.

Relationen till entreprenören

I undersökningen framkommer att församlingarna ofta får en bra relation till entreprenören. De finns på plats under hela byggtiden, möter församlingen och dess representanter dagligen. Entreprenörernas kompetens möts – på gott och ont – med respekt och tillit. Bra relationer är en grundpelare för ett bra slutresultat, men det finns risker med att entreprenörens kunskap värderas för högt. Till exempel får föreslagna lösningar inte strida mot KML. Det kan dessutom få ekonomiska konsekvenser för församlingen.

Entreprenörerna som agerar inom denna del av byggsektorn är ofta specialiserade med erfarenhet och kunskap om kyrkan som beställare. En förutsättning för att kunna agera inom denna marknad är att man sköter sina åtaganden och levererar bra resultat. Deras inkomst vilar på hur de uppfattas och agerar. Detta gör att entreprenörerna oftast har en egenkontroll som fungerar bra.

I undersökningen återkommer ett antal större entreprenörer och konsulter som arbetar med kyrkor runt om i stiftet, men det förekommer även mindre lokala aktörer, vilka arbetar tillsynes under en social kontroll med personliga relationerna till och inom kyrkan. Risken för församlingen som anlitar den lokala aktören ligger i att om det skulle uppstå en tvist är församlingen troligen mindre benägen att juridiskt driva en tvist.

I mindre projekt med låg komplexitet kan man acceptera att entreprenören får ett större ansvar för såväl projekteringsfasen som utförandet. Det motsatta förhållandet gäller vid större och komplexa projekt. Problematiken undviks med väl utförda handlingar och projektledning. I utredningen har det konstaterats att det finns en koppling mellan att avstå upphandling och att avstå från konsulter.

Entreprenörerna bör ha ett ansvar att rekommendera utföranden eller upplysa om vilka problem vald metod kan medföra. I och med att entreprenören är den som har kunskap om hantverket kan de tillföra mycket kunskap i projekten. Det är viktigt att entreprenörens synpunkter och rekommendationer dokumenteras i och med att det har betydelse för slutresultatet.

Församlingarna är nöjda med entreprenörerna och känner stor tillit till deras kompetens. Vid intervjuerna har det inte framkommit några synpunkter på entreprenörernas agerande eller utförandet.

Antikvarisk kontroll

Den antikvariska kontrollantens roll och uppgift är komplex. Resultatet och upplevelsen av arbetet beror på många faktorer så som relationer, arbetsunderlag, förtroende, lyhördhet, teknisk och antikvariskt kunnande m.m. Därför är det inte förvånande att församlingarna har olika uppfattningar om kontrollantens roll och befogenheter.

Det tydligaste dilemmat med den antikvariska kontrollen uppstår i de projekt som saknar tydliga handlingar och/eller byggledning, vilket för det mesta är små projekt med få inblandade parter. I dessa projekt händer det att antikvarien, ofta ofrivilligt, träder in i rollen som projektör, projektledare eller teknisk kontrollant. Detta är ett branschproblem som flera meddelare är medvetna om. I sådana fall finns anledning till självrannsakan; har jag adekvat

kunskap för att avgöra uppkomna frågeställningar? Tar jag ansvar för det föreskrivna?

Samtliga intervjuade byggnadsantikvarier är eniga om att antikvarien i funktion av rådgivning och kontroll inte ska ägna sig åt projektering, men uppenbarligen förekommer avvikelser. En orsak till det, vilket påtalts av flera, är att det finns en kvarlevande kultur i sektorn sedan 1995 då läns museerna upphörde att fungera som RAÄ:s förlängda arm för sin myndighetsutövning.

Från församlingarnas sida uppstår framför allt irritation vid vad som uppfattas som godtyckliga bedömningar. I synnerhet när det gäller lösningar som innebär merkostnader eller påverkar beständigheten. Det kan gälla detaljutföranden av teknisk art eller val av material som den antikvariska kontrollanten inte har godkänt. I flera fall har det funnits tydliga kulturhistoriska skäl till beslutet, men församlingarna har upplevt motiven som otydliga. Missnöje har också uppstått om antikvarien byts ut under pågående projekt vilket medfört nya förutsättningar. Antikvarien har därför en mycket viktig uppgift att pedagogiskt motivera ställningstaganden, men också att självkritiskt bedöma vad som ingår i rollen och kompetensen bakom resonemanget.

Många intervjuade – såväl antikvarier som församlingar – återkommer till att den antikvariska kontrollen bygger på respekt och samarbete. Respekten verkar i båda riktningar. Antikvarien ska med korrekt kunskap och uppträdande inge respekt och kontrollanten ska ha respekt för församlingarna och deras vilja. I uppträdandet ingår förmågan att skapa en god stämning, att inta en självklar roll i processen och påverka beslut i rätt riktning.

För att förbättrat samarbetet bör de yttre förutsättningarna klargöras inför ett projekt. Detta sker lämpligen inför projektering och genomförande av entreprenadarbetet. Vid detta tillfälle kan KML samt länsstyrelsens beslut och villkor förklaras, kontrollantens roll redovisas och om möjligt även den antikvariska utgångspunkten för det enskilda projektet.

Orglar

När en orgel ska renoveras är det flera, annars väl fungerande, rutiner som sätts ur spel. Det första som kan konstateras i denna utredning är att antikvarisk kunskap om orglar saknas på lokal och regional nivå. Det andra är att man underkommunicerar. Åtterrapporering och kontakten med församlingarna har varit eftersatt.

RAÄ har fungerat som remissinstans åt Lst och som antikvarisk kontrollant. I två av de undersökta projekten har församlingarna inte haft någon kontakt med RAÄ under projektets gång. Församlingarna har haft liten eller ingen kännedom om vad som skett, vilka som varit inblandade eller hur och om projektet kontrollerats. Av allt att döma har inga möten förekommit under projekten däremot har sporadiska kontrollbesök genomförts. Generellt skrevs inga protokoll.

Det åligger orgelbyggaren att dokumentera arbetena, något som man delar med konservatorerna. I de undersökta fallen saknas dokumentationsrapporter och slutintyg i församlingarnas arkiv, vilket förstärker känslan av att arbetena utförts över deras huvuden. Åtterrapporering och rapportskrivning är en försummad del i processen.

Sammanfattningsvis visar undersökningen att orgelrestaureringar är problematiska ur flera perspektiv och hanteringen av processen kan ifrågasättas. Det skulle vara otänkbart att nyttja ett likande förfaringsätt inom byggsektorn. Analysen baserar sig på tre utförda projekt samt på intervjuer med berörda parter. Den indikerar att det bör ske ytterligare utredning kring strukturen i systemet. I väntan på en sådan har alla skyldighet att kommunicera med och återrapportera till församlingarna.

Besiktning

Samtliga analyserade projekt (100 %) har godkänts ur ett antikvariskt perspektiv, medan 70 % har genomgått en teknisk slutbesiktning. Endast 50 % av projekten har haft garantibesiktning. Siffrorna speglar det faktum att det inte finns något incitament för att utföra slut- och garantibesiktning. Däremot finns ett incitament för den antikvariska slutbesiktningen genom att den krävs för utbetalning av KAE.

Att hoppa över viktiga entreprenadjuridiska moment innebär ekonomiska risker för församlingarna. Undersökningen visar tydligt att församlingarna får hjälp genom hela processen om en byggadministrativt kunnig person knyts till projekten. Samtliga projekt som har haft slut- eller garantibesiktning har haft en projektör eller byggledare som bevakat församlingens intressen.

I projekt där rollfördelningen mellan parterna varit otydlig, har byggadministrativt kunnig person saknats. Noteras kan dock att de största oenigheterna återfinns bland de projekt som haft byggledare.

Ytterligare dilemman med besiktningarna har sin grund i den oklara rollfördelningen mellan antikvarisk och tekniska kontroll; vem är det som kontrollerar vad? Bland de undersökta projekten förekommer fall där den antikvariska och tekniska kontrollanten har kontrollerat samma saker vid slutbesiktningen. I viss mån finns utrymme för en dubbel kontroll, men endast om det finns antikvariska motiv för det.

Arkivering och relationshandlingar

Hos de församlingar som har en väl fungerande rutin för dokumentation och arkivering har det varit lätt att följa upp projekten. Det förekommer dock fall där endast en handfull papper finns arkiverade eller att ingen minns hur processen fungerade, trots att representanter från församlingen var med.

Generellt saknas rutiner för arkivering av bygghandlingar hos församlingarna. Handlingarnas tillgänglighet och omfång varierar vilket gör att det – nästan undantagslöst – krävs flera arkivbesök för att samla in adekvata handlingar. Till exempel kan handlingar återfinnas hemma hos församlingsrepresentanter. Mycket av detaljkunskap i projekten hos församlingarna är förgänglig. Byts de förtroendevalda ut föreligger risk för att kunskap och arkivmaterial går förlorade. Inom undersökningen förekommer även församlingar som slagits samman och att material har försvunnit i denna process.

Den antikvariska kontrollen och dokumentationen gör det möjligt att följa upp genomförda projekt, men i undersökningen är det endast 57 % av projekten där antikvarisk kontrollrapport skrivits. Dessutom är inte rapporterna

heltäckande (och ska inte heller vara det), vilket medför att det arkiverade materialet är avgörande för möjligheten att följa upp ett projekt.

Relationshandlingar har tagits fram i hälften av de undersökta projekten, borträknat orgelrestaureringarna. Det förekommer projekt där relationshandlingar är ovidkommande så som lagning av kyrkogårdsmurar. Sedan förekommer projekt där tillämpning av relationshandlingar är självklar. Det gäller el-, vvs- och plåtarbeten.

Förslag till förbättringar

- Församlingarna bör tillhandahållas hjälp för att bli tydligare som beställare och mer kunniga inom entreprenadjuridik och ansvar.
- Läns museer/konsulter och stiftet som inte tillämpar rutinen att protokollföra rådgivningen, bör göra det.
- Rådgivande instanser ska vara tydligare med rollen och bör samordna rådgivningen för bättre konsensus.
- Länsstyrelserna ska inte godkänna undermåliga handlingar alternativt utveckla ett system för att kvalitén på handlingarna ska bli bättre.
- Församlingarna ska ansvara för att underlaget vid tillståndansökan håller adekvat kvalitet.
- Församlingarna bör nyttja vård- och underhållsplanerna i större utsträckning för bättre framförhållning.
- Entreprenörens kunskap ska tillvaratas i projektet utan att beställaransvaret förminskas.
- Rollfördelningen och länsstyrelsens beslut ska tydliggöras och kommuniceras i varje projekt.
- Rutinerna vid orgelrestaureringar bör omarbetas så att församlingarna får en naturlig del i processen.
- Skapa incitament för slut- och garantibesiktningar.
- Projektör/byggledare bör kopplas in i större omfattning för att garantera ett bättre slutresultat.
- Tydlig information av behovet för arkivering av bygghandlingar och framtagning av relationshandlingar, bör tas fram.

Källor

Tryckta källor

Allmänna råd från RAÄ 1999:1, *Antikvarisk kontroll*.

Byggnader och byggda miljöer – Dokumentation och rapporter, RAÄ 1996.

Arkiv

Arbrå-Undersvik kyrklig samfällighet

ATA – Antikvariskt topografiskt arkiv

Bälinge pastorat

Danmark pastorat

Enköpings kyrkliga samfällighet

Enånger-Njutånger kyrkliga samfällighet

Film pastorat

Gryta pastorat

Hanebo församling

Harmånger-Jättendals kyrkliga samfällighet

Hedesunda församling

Hille församling

Järvsö församling

Länsmuseet Gävleborg

Länsstyrelsen Gävleborg

Länsstyrelsen i Stockholms län

Länsstyrelse Uppsala län

Länsstyrelsen i Västmanlands län

Märsta kyrkliga samfällighet

Ockelbo församling

Rengsjö församling

Skog församling

Stockholms läns museum

Söderby-Karls pastorats kyrkliga samfällighet

Söderfors församling

Upplandsmuseet

Västerlovsta församling

Västlands församling

Västmanlands läns museum

Årsund församling

Övergrans kyrkliga samfällighet

Övriga arkiv

Kulturmiljövård mälardalen, Västerås

Privat material, Gunnel Eriksson, Grillby.

Privat material, Lars Einarsson arkitekt, Arbrå.

Muntliga källor

Samtal med berörda personer från församlingar och kulturmiljövården